

**ÚSTAV INFORMAČNÍCH STUDIÍ A KNIHOVNICTVÍ
FF UK V PRAZE**

Petr Voit

Knihtisk 15. a 16. století

Verze 1.0

Praha

Září 2008

1 JOHANN GUTENBERG A POČÁTKY KNIHTISKU

U počátků evropského knihtisku stál mohučský rodák **Johann Gutenberg** (1397/1400 – 1468). To však neznamená, že bychom jeho štrasburské a mohučské aktivity z poloviny 15. století museli i přes jejich genialitu nutně označovat slovem vynález, neboť šlo o zdokonalení toho, co na nižší technologické úrovni znali už od konce 6. století v Číně, kde byl zvládnut tisk textu i obrazu vyřezaného do dřevěného štočku. Během 40. let 11. století Číňané objevili dokonalejší způsob reprodukce textu, když jednotlivé znaky tiskli pomocí pohyblivých razítek. V Koreji se užívala trvanlivější razítková písmena řezaná negativně do mosazi. I když u některých italských učených teologů, kteří v první polovině 15. století udržovali styky s Konstantinopolem, nelze jisté povědomí o těchto postupech vyloučit, Gutenberg znalosti svých východních kolegů pravděpodobně neměl a spíše ho inspiroval razítkový tisk, který v Německu zdomácněl během 30. let 15. století u knihvazačů, usnadňujících si pomocí kolků namáhavou ruční řezbu letopočtů a iniciál.

Jakkoli dějepisci knihtisku Gutenbergovo prvenství uznávají, je docela pravděpodobné, že okolo poloviny století a krátce po ní se tiskem textu pomocí pohyblivých typů zabírali i jiní, kupříkladu haarlemský výrobce deskotisků **Laurens Janszoon Coster** (1370 – 1440?), milánský tiskař **Pamphilo Castaldi** (ca 1398 – 1490), francouzský tiskař usazený v belgických Bruggách **Jean Brito** (1417 – 1484) anebo **Prokop Waldvogel**, snad rodák z Prahy, o němž s jistotou víme jen to, že byl zlatník a pasíř a že pobýval v Lucernu a Avignonu. U žádného z těchto předentů však nelze prokázat to, co archivní svědectví prokazují Gutenbergovi, totiž jeho nesnadnou a finančně velmi nákladnou cestu k propojení jednotlivých pracovních kroků nového evropského řemesla. Tyto kroky označujeme termíny *písmolijectví*, *sazba* a konečně vlastní *tisk* pomocí speciální *barvy*, *tiskařského lisu* a *papíru*. Genialita Gutenbergovy novinky spočívá předně v písmolijectví, které poskytlo důmyslně odlišná písmenka, umožňující ne jednorázové, nýbrž opakované používání. Tištěné dokumenty tak poprvé v dějinách lidstva získaly sériový charakter, a tím ve všech zemích bez rozdílu pozitivně ovlivňovaly gramotnost, vzdělanost a způsob myšlení vůbec.

Významný je Gutenbergův pobyt ve Štrasburku od 1434, protože tady vznikly první smlouvy o předávání zkušeností jiným subjektům a protože právě tady si Gutenberg začal na své pokusy půjčovat peníze. Dle vlastního náčrtu nechal u truhláře zhotovit knihtiskařský lis. Gutenberg byl zlatník a často se uvádělo, že i výrobce zrcadel, neboť ve Štrasburku měl zhotovit jakýsi Spiegel, jímž ovšem mohl být „Spiegel menschlicher Behaltluss“ čili německá obdoba latinského nábožensky vzdělavatelského textu „Speculum humanae salvationis“. Žádné Gutenbergovy hmatatelné výtvary ze Štrasburku se však nedochovaly a byly-li nějaké, pak na podzim 1444 asi vzaly za své při vpádu francouzských vojáků do města.

Po návratu do Mohuče 1448 Gutenberg ve svých pokusech pokračoval a tyto doklady evropské prototypografie už zachovány máme, byť ve zlomcích bez jména tiskaře, datace a místa tisku. Dle zlomků můžeme soudit, že Gutenbergovy knihtiskařské počátky nebyly z hlediska technických a finančních možností i volby literárních žánrů nijak ambiciózní, zato však obchodně prozíravé. Anglo-americká inkunábulistika do nejstarší skupiny řadí nástěnný kalendář neboli *Almanach auf das Jahr 1448* (Mainz? 1447?), *Sibyllenbuch* zvaný též *Weltgericht* čili Proroctví o posledním soudu (Mainz? ca 1452-1453) a zhruba čtyřicet sazečsky drobně odlišných mluvnických pomůcek *Ars minor* (Mainz? ca 1453-1454). Tuto nejstarší skupinu spojuje předpoklad, že vznikla v Mohuči, a to Gutenbergovým úsilím. Objektivní spojnicí všech zlomků je ovšem tiskový materiál nazvaný anglo-americkými inkunábulisty „Mohučské písmo B 36“. Je to raný stav textury, pomocí níž byla o málo později, nikoliv však po 1461, pravděpodobně v Bamberku tištěna latinská Bible, zvaná dle počtu řádků „B 36“. Naopak německá inkunábulistika od počátku 20. století, kdy byl fragment *Weltgerichtu* objeven, až dodnes uznává, že jednodlistový *Almanach* vznikl před lednem 1448, ale na rozdíl od anglo-amerických kolegů časové prvenství přiděluje německému *Weltgerichtu*, který má pocházet již z doby před 1444 ve Štrasburku. Zatímco anglo-američtí vědci případné Gutenbergovo autorství neřeší, nemajíce pro tuto atribuci ostatně ani dostatek důkazů, němečtí badatelé, hájící národní tradici, samotnému Gutenbergovi připisují i fragmenty z nejstarší skupiny.

Roku 1450 a 1452 si Gutenberg vypůjčil od bohatého mohučského obchodníka **Johanna Fusta** (ca 1400 – 1466) nadvrát 1.600 guldenů s šestiprocentním úrokem (jako příměr lze uvést, že kamenný měšťanský dům stál tehdy okolo 80 guldenů a řemeslnický mistr za rok vydělal 20 až 30 guldenů). Gutenberg totiž ctižádostivě směřoval k realizaci latinské Bible, o níž dokázal Fusta 1452 přesvědčit, že už prodejem části nákladu (pouhých 50 výtisků) získají 3.500 guldenů. Z notářského záznamu pořízeného 6. listopadu 1455 vyplývá, že Gutenberg považoval Fusta za pouhého věřitele, kdežto Fust se cítil Gutenbergovým společníkem a vlastně i spolumajitelem duchovní stránky vynálezu označeného lapidárně „*Werk der Bücher*“.

Ona *Biblia latina* (Mainz? ca 1454?-1455) se nazývá zkráceně dle počtu řádků též „B 42“ (ve skutečnosti se však počet pohybuje mezi 40 – 42 řádky). Navzdory tomu, že tiskař není jmenován ani zde, právem se pojmenovává také jako Gutenbergova bible, neboť dostatek podrobných archivních pramenů o soudním procesu spojuje Gutenberga s Biblí více než prokazatelně. Její typografie dokumentuje úsilí přiblížit tištěnou knihu vysokému standardu nejlepších soudobých knih rukopisných. K sazbě sloužilo tiskové písmo morfologicky odpovídající kaligrafické rukopisné textuře. Písmové patrice, matrice a odlitky vznikaly zhruba od roku 1452. Z 290 znaků připadalo 24 na majuskule, 24 na minuskule a zbylých 242 mělo ráz abreviatur (zkratek) a slitků typu ‚ba‘ ‚be‘ ‚bo‘ na jedné písmové kuželce. Kvůli zabezpečení alespoň minimální kontinuity výroby byly tyto znaky multiplikovány zhruba v 46.000 odlitcích. Jak dosvědčují přerývky v textu, sazbu pořizovalo až šest sazečů současně. Aby mohlo vzniknout dnes předpokládaných 150 výtisků na papíru a 30 na pergamenu, v době mezi 1454 – 1455 byly v dvanáctihodinových pracovních cyklech zaměstnány minimálně tři lisy, přičemž úhrnný počet „rázů“ lze odhadovat na 230.000. Propočty pak dávají tušit, že v Gutenbergově dílně bylo tou dobou angažováno asi 20 pomocníků. Výsledek sazečského a tiskařského procesu je přímo mistrovský: sazba působí až překvapivě harmonicky, lícová a rubová strana textu dodržuje jednotný rejstřík, tiskové písmo neprostupuje (nestínuje) a čern si zachovává stále stejný odstín. Na počátku většiny exemplářů byly na několika málo místech v iniciálách a titulkových rubrikách podniknuty vůbec první pokusy s červeno-černým soutiskem. Červené iniciály a titulkové rubriky byly zároveň s textem sázeny jen zpočátku. Během výroby si sazeči vynecháváním volných míst práci zjednodušili a doplnění přenechali profesionálním rubrikátorům (přitištěná *Tabula rubricarum* se zachovala pouze v exemplářích z Mnichova a Vídně). Některé exempláře nadto mají kvalitní iluminátorskou výzdobu, pracovanou dle soudobých vzorníků ornamentů („*das Göttinger Musterbuch*“). Bible tištěná dvousloupcově na 1.282 stranách byla distribuována ve dvou svazcích (Gn-Ž a Př-Zj), a to nesvázaná poprvé ve Frankfurtu/M. už 1454. Počátkem 21. století se celosvětově, především v německých, amerických a anglických knihovnách, chová kromě zlomků 36 úplných výtisků papírových a 12 pergamenových. To jsou neuvěřitelně vysoké počty představující 25% nákladu (roku 1978 byly v New Yorku draženy tři papírové exempláře: první za 2,4 milionu dolarů pro University of Texas, druhý za 1,8 milionu dolarů pro Gutenbergovo muzeum v Mohuči a třetí za 2,2 milionu dolarů pro Württembergische Landesbibliothek Stuttgart). Dle exempláře berlínské Deutsche Staatsbibliothek vypravil lipský Insel-Verlag 1913 – 1914 limitovanou faksimilii (repr. New-York 1968, München 1979 a Köln 1989, komentářový svazek samostatně znovu Münster 1995).

Poněvadž Gutenberg příjmy z prodeje Bible průběžně investoval zpět do tiskárny, Fustovy představy o okamžitém finančním efektu nebyly naplněny. Během podzimu 1455 proto podal na společníka žalobu o nedodržení smlouvy. Jako svědka proti Gutenbergovi vedl tiskárenského pomocníka **Petra Schöffera st.** (1420/30 – 1502). Teprve při procesu vyšlo najevo, že už první Fustovu investici (1450) tvořila půjčka od cizích věřitelů, takže Gutenbergův dluh se vlastně zvyšoval o úroky z úroků. I když Gutenberg o této spekulaci předem nevěděl, spor prohrál. Soud vyčísлил Fustovu ztrátu 2.020 guldeny, z nichž měl žalovaný neprodleně zaplatit více než polovinu. Poněvadž tak velkou hotovostí nikdy nedisponoval, soud rozhodl o exekuci majetku. Fust tak získal Gutenbergův dům s dílnou, tiskárenské zařízení opatřené po roce 1450 (včetně písma „B 42“) i nerozprodáný náklad Bible. Do vysouzené tiskárny angažoval zjevně podnikavého Schöffera, takže Gutenbergův dosavadní monopol na knihtisk padl a ožebračený novátor přišel též o tajemství výroby. Protože první dílo, na němž je Schöffler výslovně uveden jako tiskař, přichází až roku 1457, publikace tištěné písmem „B 42“ mezi procesem a tímto letopočtem jsou dnes všeobecně označovány jako práce anonymního Tiskaře „B 42“. Sem patří například nejméně dvaadvacet odlišných vydání *Donatova Ars minor* (Mainz? ante 1457), které mají 26 a 33 řádky. Šest 30-řádkových vydání odpustkového listu Paulina Chappeho *Indulgentia* zvaného též Turecká bula (Mainz? 1454-1455?) a *Psalterium cum canticis* (Mainz? ca 1455) jsou pozoruhodné tím, že Tiskař „B 42“ nechal iniciály připravit cestou kovorytu.

Mohučská dílna, kterou Gutenberg prohrál ve sporu s bohatým obchodníkem **Johanem Fustem**, zůstala v činnosti díky **Peteru Schöfferovi st.** Fust se staral o odbyt a finanční stránku živnosti a bývalý Gutenbergův vyučenec Schöffler, který si vzal Fustovu dceru za manželku, odpovídal za provoz. Na pergamenu luxusně tištěné *Psalterium cum canticis* (Mainz 1457) je nejstarší dnes známou knihou opatřenou nejen jmény obou společníků, ale i patrně jen rukou přitištěným vůbec prvním signetem a prvními dvoubarevnými iniciálami v historii knihtisku. Záliba v kaligrafii přivedla Schöffera k písmolijectví, a tak dílna už na konci 50. let disponovala asi osmi sortami tiskové textury a několika sadami iniciál. Schöffler jako první Němec použil v knize Guillelma Durantiho *Rationale divinatorum officiorum* (Mainz 1459) při sazbě gotikoantikvu. Jak dokládá *Gart der Gesundheit* od Johanna Wonneckehe von Cube (Mainz 1485), Schöfflerova hornorýnská bastarda velmi úzce předjímala moderní švabach, prezentovaný téhož roku norimberským kolegou **Friedrichem Creussnerem** (zemř. 1496). Typograficky nádherný sborník Ciceronových textů *De officiis* (Mainz 1465 a 1466) představuje vůbec první dílo antické literatury, které bylo rozmnoženo knihtiskem. V publikaci Pia II. *Bulla „Ezechielis prophetae“ cruciata contra Turchos* (Mainz 1463) přichází díky Schöfferovi jeden z prvních pokusů osamostatnit incipit na svébytném titulním listě.

Zda si Gutenberg po soudním procesu zařídil novou, skromnější tiskárnu, jednoznačně nevíme. Starší zastánci této hypotézy ale Gutenbergovi neochvějně připsali několik příležitostných tisků s protitureckou orientací (takřčené Klein-Drucke). Předně je to veršované „Eyn Manung der Christenheit widder die Durken“ neboli jednodušeji *Türken-Kalender* (Mainz? 1454?), který vznikl ještě v průběhu procesu, a to se závěrečným přáním „Eyn gut selig nuwe Jar [1455]“. Kalendář je nejstarší v úplnosti zachovaný tisk v německém jazyce. Do této mladší skupiny bývá dále řazeno sedm 31-řádkových vydání odpustkového listu Paulina Chappeho *Indulgentia* (Mainz? 1454-1455). Po červnu 1456 byla tištěna ještě protiturecká *Bulla Turcorum* papeže Calixta III., a to německy i latinsky (obě Mainz? ca 1456). Tuto mladší skupinu pak uzavírají latinský *Aderlasskalender ad annum 1457* citovaný též jako Almanach či Laxierkalender (Mainz? 1456?) a německý *Cisiojanus* (Mainz? ca 1457). Tak jako u nejstarší vrstvy tištěných památek z let 1447 – 1454, tak i zde je jediným věrohodným a jednotícím prvkem obou skupin tiskové písmo. Je to táž, ale opotřebovanější textura sloužící už před deseti lety (a nadto málo pravděpodobně jedinému řemeslníkovi) u nejstarší skupiny mohučských tisků a pomoci níž byla tištěna v pořadí druhá *Biblia latina* (Bamberg? ca 1458/59-1460) zvaná též „B 36“. S ohledem na nejasnosti jejího původu, moderní anglo-americká bibliografie navzdory silné německé tradici nespojuje ani tyto památky s Johannem Gutenbergem, nýbrž také zde zavádí společného jmenovatele, jímž je takřčené „Mohučské písmo B 36“.

Poslední písemné zprávy o stárnoucím a zřejmě i slepotou stíženém Gutenbergovi spadají do ledna 1465. Tehdy se dočkal prvního veřejného ocenění a jako dvořan byl zaopatřen v družině mohučského arcibiskupa Adolfa Nasavského. Když Gutenberg v postavení arcibiskupova chráněnce 3. února 1468 zemřel, poslední odpočinek nalezl v Mohuči (hrob je však od 1793 neznámý).

Gutenbergovi pomocníci po prohraném soudním sporu opustili svého zaměstnavatele buď vzápětí (snad již 1458/59 se usadili v Bamberku a nejspíše 1460 ve Štrasburku), anebo poté, co Mohuč byla 1462 rozchváčena občanskou válkou kurfiřta Adolfa Nasavského. Také bamberská dílna takzvaného Tiskaře „B 36“ zaučila několik řemeslníků (např. Johanna Sensenschmidta), kteří však odešli působit jinde ne kvůli objektivním překážkám, ale už z vlastní vůle. Tak lze usuzovat, že právě v **Bamberku** přestalo být umění knihtisku utajováno a že získalo předpoklady stát se vlastně celospolečenským majetkem. Kulturotvorný a ekonomický přínos nového řemesla, jehož produkt měl poprvé v dějinách lidské společnosti sériový charakter, se spojitě promítl nejvýrazněji do stoupající úrovně gramotnosti a vzdělanosti. Nešlo přitom o změny náhlé, revoluční, nýbrž o pozvolný, ale nikdy nekončící proces formování lidského vědomí.

Do roku 1500 existovalo v 250 evropských městech už přes 1.100 dílen (jen Itálie přijala řemeslo v osmdesáti aglomeracích, více než 60 bylo v Německu, 40 ve Francii, více než 30 ve Španělsku apod.). Produktivita řemesla ovšem narůstala postupně: od počátku do roku 1480 bylo vyrobeno odhadem 21% z celkové produkce 15. století, mezi 1481 – 1490 asi 29% a v závěrečném desetiletí už 50%.

Knihtisk sice výjimečně zapouštěl kořeny i u významných klášterů, ale jinak byl od počátku řemeslem veskrze městským. Striktně závisel na dostatečném surovinovém a technickém zázemí, na úrovni finančnictví, kumulaci mecenášů i koupěschopnosti odběratelů. Proto pronikal do lidnatých kulturněpolitických a obchodních center, jejichž ekonomiku a život vůbec příznivě profilyovaly mocenské a vzdělávací instituce (panovnícký dvůr, kapitula, univerzita). Ani ty však v době, kdy se knižní trh a čtenářská obec teprve konstituovaly, nejstarším tiskárnám nezaručily dlouhodobé trvání (v Africe?, Řecku, Slovensku a Turecku se řemeslo etablovalo poměrně brzy, ale kontinuita byla záhy přerušena). Regresivní role mocenských center naopak vzrůstala s expanzivním vývinem řemesla až za reformace, během níž zejména anglický a francouzský knihtisk počal být regulován předepsaným počtem dílen a povoleným množstvím ručních lisů, omezováním písmolijectví, potlačováním patisku, cenzurou, institutem privilegií anebo zákazem podnikání cizinců.

Prvotiskovou produkci lze sumárně charakterizovat širokým spektrem nápadných atributů. Nejstarší sazeči a tiskaři neměli totiž jinou ctižádost nežli imitovat formální rysy rukopisně šířené knihy, takže její tradice vlastně připravila také počátky evropské typografie (přímé řádky, pravouhlé okraje, členění textu). Základy typografického obrazce dvoustrany jako graficko-optického celku tištěné knihy, který v opisovačské praxi vlastně neexistoval, položil už Johann Gutenberg. Úspěšně vyřešil vztah písmového stupně k zrcadlu sazby, ke světlosti řádků a k nepotištěným okrajům. Standardizoval délku řádků i mezer mezi slovy, díky nimž text se zarovnaným pravým okrajem nepůsobil dojmem tmavého obdélníku, ale byl rozbit bílými řekami protékajícími stránkou shora dolů. Aby nápodoba rukopisné knihy byla co nejvěrnější, starším vzorům odpovídalo především tiskové písmo, takže Gutenbergův vynález multiplikační výroby pohyblivých liter ve vývoji písmařství žádný zvrat nezpůsobil. Tiskaři dle individuálních rukopisných vzorů překreslovali, ryli a odlévali šest základních druhů písma (antikva, bastarda, gotikoantikva, rotunda, švabach, textura). Tyto druhy pak byly privátním a ještě nedokonalým písmolijectvím atomizovány asi do 4.000 více či méně příbuzných písmových sad. Každá sada obsahovala uzuální abreviace a ligatury, děděné z minulosti. Nad obecné rysy středověkých rukopisů nepostoupilo zpočátku ani vnitřní vybavení prvotisků, jejichž identifikační prvky byly i nadále obsaženy v incipitu a explicitu.

Významný přínos ke sjednocení grafické konstrukce knihy spočíval od počátku 60. let 15. století v ilustraci a dekoru. Monopolní technikou byl **dřevořez**, rozmnožovaný zároveň se sazbu tiskem z výšky (řidčeji se užívaly i tradiční formy šrotového tisku a kovořezu). Sporadicky přicházel **mědiryt**, který sice grafickou jednotu knihy rušil, nicméně však díky preciznější linii otevíral ilustraci nové obzory. Vědomou snahu po emancipaci knihtisku od iluminátorských zásahů vyvinula generace německých a italských tiskařů 70. let 15. století. Ručně doplňované barevné a zlacené droalerie, červená nebo modrá písmena či miniatury nahradily se sazbu graficky unifikované štočky titulních dřevořezů, lišt, bordur a iniciál, které byly výrobně levnější nežli práce iluminátorů a které navíc pokryly všechny exempláře nákladu. K osamostatnění, které se však v Evropě neprosazovalo nijak rovnoměrně, podstatně přispěla též vizualizace textu. Spočívala v účelném využití repertoáru tiskového písma, v práci s druhou (červenou) barvou a v postupném potlačování abreviací a ligatur. Z těchto důvodů pohodlnější recepce byly zavedeny titulní listy, signatury, kustody i diferencované knižní formáty. Akcentem na zrakové vnímání vzrostly utilitární funkce knihy a dodatečné rukodělné zásahy připodobňující knihu doposud vžitě praxi se staly zbytečnými (červené rubriky, kolorování a zlacení iniciál, malba drolerii a rozvilin).

Vydavatelská politika 15. století byla ještě poněkud stereotypní. Těžila sice z repertoáru starověkých a středověkých rukopisně tradovaných látek, ale masový způsob rozmnožování textu přitom inicioval dlouhotrvající proces jejich zesvětšování (laicizace) a zlidovění (demokratizace). Přinejmenším 50% prvotisků souviselo s teologií a náboženskou výchovou, 30% připadá tištěným dílům antických autorů a nově vznikající renesanční světské literatuře, 10% tvoří právní spisy a 10% díla naukové povahy. Jazykově latinské prvotisky tvoří asi 72% celkového objemu. Nadnárodní charakter měla též hebrejšтина, řečtina a církevní slovanština. Z národních jazyků nejvíce frekventovala němčina, italština a francouzština.

Nakladatelské funkce plnil především tiskař, který nejen vyráběl, ale i prodával a z kumulovaného zisku obstarával finanční náklad pro další existenci živnosti. Tato personální unie fungovala tehdy, byl-li výrobce při uskutečňování edičních záměrů soběstačný. Výkonnost některých dílen (např. Konrad Kachelofen, Anton Koberger st., Heinrich Quentell aj.) dovolila dokonce přijímat zakázky cizích tiskáren, které pak nakladatelské povinnosti braly na sebe. Současně s tím se knihtisk rozvíjel díky zakázkám církevních a světských úřadů. Významnou roli tu hrála zvláště liturgika rozmnožovaná s peněžitou podporou prelátů či bohatých kupců (nemálo liturgické literatury vyrobili takřečené kočovní tiskaři, měnící místo působení v důsledku střídajících se objednávek). Již od 15. století vznikala také kapitálová společenství několika subjektů zajišťujících v účelově zřízené firmě jak nakladatelskou, tak výrobní stránku řemesla (takřečená Tiskárna německých společníků 1490 – 1499 v španělské Seville). Vedle všech těchto nepravidelných forem byla nakladatelská činnost též samostatnou výdělečnou profesí, která se konstitovala už po polovině 15. století jako prvek regulující přirozené napětí mezi tiskařem a čtenářem. Nakladatel tohoto typu nepatřil do personální sféry tiskárny, spíše se zaměstnanecky identifikoval s knihkupectvím. Profesi nebylo možno přehlédnout zejména ve Španělsku (Miguel Albert, Hans Rix, Philipp Vizlant), Německu (Peter Drach ml., Gottfried Hittorp, Johann Rynmann) a v Itálii (Filippo Giunta st.).

Vzestup výroby a rozmach živnostenské konkurence působily na snížení prodejních cen a formování skutečného knižního trhu. Poněvadž však nabídka převýšila pomaleji se vyvíjející ekonomické možnosti a čtenářské schopnosti publika, trh byl záhy díky třem typografickým velmocím přesycen – tiskárny v Itálii vyprodukovaly dle dnešního povědomí na 37% z celkového počtu, v Německu asi 32% a ve Francii 19%. Je proto nasnadě, že velké tiskařské domy ve spolupráci s najatými distributory zaplavovali svou produkcí i regiony vzdálené, např. z Francie mohutněl export do Anglie, z Německa do Českých zemí apod.

Způsoby distribuce měly ještě živelný ráz a byly upravovány nanejvýše vrchnostenskými privilegii a dodatečnou cenzurou. Obchodní výsady udělované panovníkem platily pouze v určitém politicko-geografickém prostoru a s časově omezenou platností. Cenzura měla do poloviny 15. století represivní formu. Její specifikum tkvělo v tom, že zkoumala text, který byl již v oběhu. S nástupem knihtisku přestala následná cenzura vyhovovat a mechanismus se rozšířil o formu preventivní (dodatečnou), záležející v předběžném zkoumání rukopisu nebo alespoň roztištěných archů a v dohledu nad knižním trhem. Poněvadž bula Inocence VIII. z roku 1487, nařizující předkládat všechny rukopisy Apoštolskému stolci, se minula pochopitelně účinkem, papež Alexandr VI. decentralizoval roku 1501 cenzurní moc do rukou biskupů. Za porušení povinnosti předběžné cenzury byly vyhlašovány citelné tresty, ale již v počátcích knihtisku se projevila nerovnováha mezi teoretickým rámcem právního aktu a mezi praktickými možnostmi ho vynutit. Tiskaři tak trávili občasně dny ve vězení, platili pokuty, ale svobody podnikání se kvůli tomu nevzdali.

Explozivní charakter knihtiskařské produkce si již po polovině 15. století vynutil různorodé formy knižního obchodu. Obchodem se živili především samotní tiskaři a knihvazači, kteří nabídku vlastního zboží rozšiřovali na bázi výměnného obchodu (bezúplatného předávání stejného počtu formálně rovnocenných exemplářů). Někteří tiskaři a nakladatelé

(Anton Koberger st., Peter Drach ml.) expandovali se svými sklady a knihkupeckými pobočkami i do zahraničí. V jejich režii pracovali smluvně najatí agenti. Stálým prodejním místům konkurovali většinou bezejmenní kočovní knihkupci. Využívající formy komisičního obchodu (zprostředkování za smlouvenou provizi) plnili mobilní sklady obsahově specializovaným zbožím různých výrobců, a tak vlastně založili tradici obchodu sortimentního.

Nepočítáme-li jediný exemplář blokové knihy, k nejstarším prvotiskům uloženým na území České republiky patří Chappeho *Indulgentia* (Mainz 1454-1455?). Dříve se věřilo, že tato 31řádková latinská odpustková listina stejně jako další indulgencie kyperského komisaře Paulina Chappeho mohly vzniknout pouze v Gutenbergově dílně, ale moderní katalogy prvotisků přiřkly anonymnímu původci na základě typologické shody s šestatřicetiřádkovou latinskou Biblií označené Tiskař „B 36“. Pergamenovou listinu, v níž je natištěný letopočet 1454 rukou opraven na 1455, zakoupila před Vánoce 2008 Národní knihovna v Praze. Zhruba do téže doby, kdy vznikla výše zmíněná odpustková listina, se hlásí fragment listu Izaiášova proroctví z *Biblia latina* (Mainz? ca 1454?-1455), která se nazývá též Gutenbergova bible, nebo zkráceně dle počtu řádků „B 42“. Fragment, jehož provenience je neznámá, byl kdysi součástí vazebné makulatury. Chová ho Národní knihovna v Praze (od 17. století pražská Nostická knihovna mívala jediný úplný pergamenový exemplář v Čechách, který se však po mnoha peripetiích dostal do Londýna, odkud byl roku 1911 prodán do soukromé Huntington Library v kalifornském San Marinu). Třetím nejstarším artefaktem, nahlíženo prizmatem německé inkunábulistiky, může být Thomas Aquinas *De articulis fidei et ecclesiae sacramentis*. Němci kladou tisk tohoto 36 řádkového traktátu ještě do Gutenbergovy dílny (Mainz? ca 1460), zatímco anglo-američtí bibliografové uvažují o anonymním Tiskaři Balbova Catholiconu (Mainz? ca 1469). Kompletní exemplář chová Strahovská knihovna v Praze. Další nejstarší titul představuje Schöffnerova *Biblia latina* zvaná též dle počtu řádků „B 48“ (Mainz 1462). Její exempláře najdeme v pražské Národní knihovně, v Knihovně Národního muzea (bývalá knihovna Kinských) a v Roudnické lobkovické knihovně.

2 ROZŠÍŘENÍ KNIHTISKU BĚHEM 15. STOLETÍ

Bamberk je po Mohuči v pořadí druhé město v Německu i na světě vůbec, do něhož byl zaveden knihtisk. Průkopníkově jméno ani datace zdejší prvotiny, totiž Šestatřicetiřádkové bible, s jistotou známé nejsou. V úvahu přichází **Heinrich Keffer** (ca 1420 – 1473), Gutenbergův vyučenec, přičemž není vyloučeno, že Bibli tiskl **Albrecht Pfister** (ca 1420 – před 1466). Byl jedním z prvních tiskařů, který na arch před složením do složky ke stránkám ručně připisoval signatury, a vůbec prvním, kdo s úspěchem zavedl do textu ilustrace. Německý soubor bajek německého dominikána poloviny 14. století Ulricha Bonera *Der Edelstein* (Bamberg 1461) opatřil na svou dobu neuvěřitelně rozsáhlým cyklem 203 obrysových dřevořezů takřčeného Mistra Bonerova Edelsteinu. Někteří čeští badatelé (Pravoslav Kneidl a po něm např. Milan Kopecký) poukázali na typologické shody Pfisterova písma se sazebním materiálem plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut. Hypotézu, že se tento český prototypograf vyučil právě v Bamberku, opřeli o údajně totožný způsob členění sazby do řádků (respektive rozdělování slov) a o distribuci rukopisných kustodů až na poslední stranu tiskařské složky. Po takřka dvacetileté pauze, která vznikla po Pfisterově smrti, se v Bamberku na přelomu let 1479/80 usadil chebský rodák **Johann Sensenschmidt** (1422/32 – 1491). Tiskl především mešní příručky, mimo jiné na náklad Petera Dracha ml. 420 exemplářů *Missale Olomucense* (Bamberg 1488) a též počet *Missale Pragense* (Bamberg 1489 společně s Heinrichem Petzensteinerem). Jmenovaný **Peter Drach ml.** (ca 1450 – 1504), byl významný i úspěšný nakladatel a knihkupec ze Speyeru. Jeho importérskou činnost osvětluje v 50. letech 20. století nalezený unikátní zlomek účetní knihy. Vyplývá z něho, že Drach s Českými zeměmi (Most, Praha, Kutná Hora, Jihlava, Brno, Olomouc) udržoval od poloviny 80. let kontakt prostřednictvím lipského dovozce knih a příležitostného nakladatele Johanna Schmiedhoffera.

Brzo se jako jedno z nejsilnějších evropských center knižní výroby a obchodu prosadil **Štrasburk**, původně německé, dnes francouzské město spjaté do roku 1444 s počátečními experimenty Johanna Gutenberga. První známý tiskař **Johann Mentelin** (ca 1410 – 1478) je zde doložen od roku 1460. Mentelin je nejčastěji citován v souvislosti s *Biblia latina* neboli „B 49“ dle počtu řádků (Strasbourg ca 1460) a s vytištěním jejího prvního německého překladu před Lutherem (Strasbourg 1466). Obě verze jsou pozoruhodně štíhlou přechodovou gotikoantikvou (v německém textu užitou zde vůbec poprvé). Toto tiskové písmo dovolilo podstatnou kompresi textu a snížení spotřeby papíru. Tiskárna publikovala též nakladatelské a knihkupecké nabídky. Jednolistové oznámení z roku 1469 lze klasifikovat jako vůbec nejstarší doklad tohoto způsobu inzerce. Jeden z mladších pokračovatelů štrasburského řemesla se jmenoval **Johann Grüninger** (ca 1455 – 1533). Ediční prostor jeho tiskárny, která pracovala na vlastní náklad či za peníze Petera Dracha ml. a Antona Kobergera st., byl už značně široký a významně pokrýval i čtenářský zájem o zábavné knížky lidového čtení. Podstatnou složku edičního programu tvořila také literatura katolická (s několika cizojazyčnými bohemiky) a nauková (poprvé zde vyšla většina textů lékaře Hieronyma Brunschwiga). Kvalitně vybavená dílna byla v kontaktu s vynikajícími německými

grafiky (Hans Baldung Grien, Hans Leonhard Schäufelein, Meister des Grüninger-Terenz čili Mistr Grüningerova Terentia, Späterer Meister der Grüninger-Offizin neboli Mistr pozdní Grüningerovy tiskárny). Dílna většinu svých publikací vybavovala hojnými dřevořezovými ilustracemi, jejichž ohlasy rozpoznáváme kupříkladu na českém traktátu zvaném *Pán rady* (Praha 1505).

Čtvrtým německým městem s nejstarší knihtiskařskou dílnou byl **Kolín/R.** Roku 1465 se v této metropoli usadil **Ulrich Zell** (zemř. 1507), který řemeslo poznal pravděpodobně během studií v Mohuči. Zdeněk Václav Tobolka v něm spatřoval učitele českého tiskaře Kroniky trojanské (respektive Tiskaře Arnoštových Statut). V Zellových stopách vzápětí kráčel **Arnold Therhoernen** (zemř. 1484?), který ve své prvotině 1470 snad vůbec poprvé v dosavadním trvání knihtisku čísloval jednotlivé listy. Největší kolínské dílny však vlastnila Quentellova a Koelhoffova rodina. **Heinrich Quentell** (zemř. 1501) zakladatel jedné z nejstarších a zároveň nejdéle fungujících dynastií žijících se v Německu knihtiskem. Quentellova činnost je doložena 1478/79 – 1501. Za nejstarší tisky se pokládají dvě německé *Bible kolínské* (Köln/R. ca 1478). Obě představují významný ilustrátorský počín 15. století, a to již z toho důvodu, že Kolín, i když patřil k prvotiskařským centrům Evropy, přílišným počtem ilustrovaných knih nevynikl. Ornamentika i četné figurální droalerie poměrně širokých rámců stran vycházejí z kánonu psané gotické knihy. Ilustrační dřevořezy se nejednou staly východiskem pozdější tvorby Albrechta Dürera a Hanse Holbeina ml. Štočky od Quentella zakoupil Anton Koberger st. a použil je v německé *Bibli norimberské* (Nürnberg 1483). Odtud pak v podobě zjednodušených kopií přešly kupříkladu do *Bible české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489). Většinu Quentellovy produkce tvořila náboženská literatura a školní učebnice, na jejichž titulní strany bylo vůbec poprvé uvedeno akcipies čili dřevořez typu „magister cum discipulis“. Paralelně s Quentellem působil novátor **Johann Koelhoff st.** (zemř. 1493). V jeho prvotině 1472 byla odzkoušena vůbec nejstarší živá záhlaví a pokud víme, ke stránkám zde vůbec poprvé přibýly také archové signatury, doposud připojované pouze rukopisně. O tři roky později Koelhoffova dílna převzala z Itálie další novinku, a to složkové kustody.

Na šestém místě se od roku 1468 ocitá **Augsburk** s dílnou **Günthera Zainera** (zemř. 1478), který byl s největší pravděpodobností vyučencem Mentelinovy štrasburské dílny. Zainerova tiskárna jako jedna z prvních v Německu pracovala při sazbě latinského textu s antikvou raného typu, např. Isidorus Hispalensis *Etymologiae* (Augsburg 1472). Do tohoto díla byla nadto zařazena vůbec první tištěná mapa světa. Zainer už běžně užíval dřevořezové iniciály a dbal o vybavování tisků ilustračním aparátem.

Güntherův mladší bratr **Johann Zainer st.** (zemř. po 1493) nejpozději v roce 1472 přesídlil do **Ulm**, kde zprovoznil vůbec první tiskárnu. Nesporným přínosem jeho dílně byl kontakt s městským lékařem a humanistou Heinrichem Steinhöwelem (1412 – 1478), který obohatil německou kulturu mnoha cennými překlady latinské středověké i renesanční literatury. Steinhöwelovým editorským příspěvím a s dřevořezou takřečeného Mistra ulmského Boccaccia vyšlo bohatě ilustrované první německé vydání životopisů slavných žen od Giovanna Boccaccia *De claris mulieribus* (Ulm 1473). O něco později přichází ilustracemi téhož Mistra proslavená latinsko-německá verze Aesopova díla *Vita et fabulae* (Ulm ca 1476-1477). Všechny Zainerovy tisky jsou pro vývoj německé ilustrované knihy velmi důležité, avšak takzvaný Ulmský Ezop má význam přímo klíčový. Bajková ilustrace se zde totiž vzdává narativního komentování děje a snad poprvé v dějinách knihy výtvarnou zkratkou usiluje charakterizovat hlavní postavu. Po Steinhöwelově smrti se těžiště edičního programu přesunulo z oblasti humanistické k literatuře administrativní a náboženské.

Jedním z nejvýznamnějších tiskařů přelomu 15. a 16. století byl **Erhard Ratdolt** (1447 – 1527/28). Narodil se v rodině augsburského sochaře a od svých patnácti let dlel v Benátkách. Jeho zdejší činnost je doložena mezi léty 1476 – 1486. Počáteční dva roky pracoval společně s krajany Bernhardem Malerem a Peterem Lösleinem. Typografický názor této trojice byl značně pokročilý a novátorský. Kupříkladu 1476 publikovali vůbec první impresum na titulní straně, kterou navíc opatřili trojstranným rámem z ornamentálních lišt. O rok později (1477) užíli jako jedni z prvních celistvou ornamentální borduru vzniklou dřevořezem bílé linie. Společenství se však roku 1478 rozpadlo a o Ratdoltově existenci není několik let nic známo. Od 1480 tiskl většinou astronomické kalendáře a matematické příručky. Mezi nimi je první vydání Euclidova díla *Elementa geometriae* (Venezia 1482), která sice neměla titulní list, zato však úvodní strana s dedikací byla pravděpodobně vůbec poprvé tištěna zlatě a vlastní Euclidův text obsahoval nejstarší exaktní ilustrace v dějinách tištěné knihy (obrázky mají podobu jednoduchých diagramů vzniklých kovorytem). Roku 1486 Ratdolt přesídlil i s bohatými zásobami písma do rodného Augsburgu, v němž pracoval do 1522, kdy se odmlčel. Hned na počátku (1486) jako jeden z prvních v historii knihtisku připravil dnes unikátně dochovaný vzorník písma. Jednolist je tištěn převážně italskou rotundou různých řezů a stupňů (toto písmo se po předchozích náznacích u Johanna Amerbacha a Johanna Koelhoffa st. v Německu tedy prosadilo právě Ratdoltovou zásluhou). V Augsburgu nadále vznikaly užité kalendářové příručky. Tiskař se však profiloval jako nepřekonatelný výrobce liturgické literatury, s níž měl ostatně zkušenosti již v Itálii. Právě výrobně náročné liturgické texty poskytly Ratdoltovi příležitost pro zdokonalování reprodukční techniky a zvyšování estetické úrovně rodícího se renesančního knihtisku. Některé kresebné předlohy, včetně těch, které mu v 90.

letech dodával Hans Burgkmaier st., reprodukoval soutiskem černého liniového dřevořezu s barevně tónovanými štočky. Počátkem 80. let se v Ratdoltově blízkosti pohybovali budoucí brněnští tiskaři **Konrad Stahel** a **Matthias Preinlein** (ten snad dokonce jako jeho zaměstnanec) a kontakt s ním nepřerušili bezpochyby ani později.

Zhruba do téže doby, kdy se knihtisk etabloval v Augsburgu, lze zasadit počátek řemesla také v **Norimberku**. Stalo se tak nejpozději 1469 zásluhou výše zmíněného Johanna Sensenschmidta. Mezi norimberskými tiskaři vynikl později **Anton Koberger st.** (ca 1440/45 – 1513), a to především podílem na rozmachu soudobé německé ilustrace. Rozpoznal nezměrný potenciál knihtisku a jako jeden z prvních spojil řemeslo s nakladatelskou a knihkucepou činností, kterou rozprostřel na široké mezinárodní bázi, České země z ní nevyjímaje. Několik desítek z ca 220 titulů vyrobených Kobergerem se řadí k nejcennějším projevům ilustrované knihy 15. století. Jako jeden z prvních tiskařů kladl Koberger totiž důraz na koincidenci textu a obrazu. Od poloviny 80. let počal pravidelně spolupracovat s norimberským ateliérem Wilhelma Pleydenwurffa a Michaela Wolgemuta. Z této dělby práce mezi tiskařem, kreslíři a řezáči vzešla například bohatě ilustrovaná kontemplativní próza *Schatzbehalter* (Nürnberg 1491), jejíž autorem je snad františkán Stephan Fridolin. Ještě častěji bývá připomínána Schedelova *Liber chronicarum* (Nürnberg červenec 1493 latinská verze, prosinec 1493 německy jako *Das Buch der Croniken und Geschichten* s reedicemi Augsburg 1496 a 1500). Tato „Weltchronik“ dokládá zjevnou Kobergerovu snahu doprovodit rozsáhlý text co nejpočetnějším obrazovým aparátem. Tvořily ho dvě mapy, menší portréty starověkých veličin, křesťanských světců a panovníků a jednostranné biblické ilustrace. Těžiště však spočívalo v cyklu podlouhlých vedut, mezi nimiž je i nejstarší vyobrazení Prahy. K Schedelovu textu bylo vyřezáno celkem 645 štočků, jichž sazeč ovšem užil s opakováním asi na 1.809 místech, a to i za cenu porušení vazby mezi textem a ilustrací (kupříkladu 72 portréty znázorňovaly ad hoc 569 osobností). V letech 1486 – 1490 se školil ve Wolgemutově ateliéru i Albrecht Dürer. Koberger vlastnil na 20 knihtiskařských lisů a zaměstnával asi 100 pracovníků. Disponoval nejméně třiceti druhy tiskového písma, které postupně obměňoval a prodával. Zhruba od přelomu století Kobergerova tiskařská činnost slábla, poněvadž se soustředil na nakladatelské podnikání a provoz početných knihkucepých filiálék v tuzemsku i za hranicemi.

Lze shrnout, že knihtisk během druhé poloviny 15. století pronikl v **Německu** do více než 60 měst. Tyto dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 32%. Nejstarším tiskovým písmem pro německé i latinské texty byla od dob Gutenbergova vystoupení textura, která se až do poloviny 16. století v německy mluvících zemích ani jinde nijak zvlášť nevyvíjela. Od roku 1466 se německé texty tisknou též gotikoantikvou (Johann Mentelin). V 70. letech 15. století je typografický materiál pod italským vlivem obohacen o antikvu raného typu (Johann Mentelin, Erhard Ratdolt, Adolf Rusch a Günther Zainer). Nejstarší doklad švabachové sazby souvisí s dílnou Friedricha Creussnera roku 1485. Frakturu poprvé užil 1513 Johann Schönsperger st. Problém dvoubarevně tištěné sazby vyřešil uspokojivě již Peter Schöffer st. v Mohuči 1457. Významní inovátoři pracovali také v Kolíně/R. Zde Arnold Therhoernen roku 1470 snad vůbec poprvé v dosavadním trvání knihtisku čísloval jednotlivé listy a o rok později dle italského vzoru zavedl živá záhlaví. Johann Koelhoff st. ke stránkám od 1472 vůbec poprvé připojoval archové signatury a o tři roky později převzal z Itálie další novinku, a to složkové kustody. Samostatný titulní list s názvovými údaji na titulní straně přichází již 1463 v Schöfferově a Fustově tisku protiturecké bully papeže Pia II. Konstituování dalších textových složek titulní strany je během 70. let 15. století spjato s působením Němce Ratdolta v Benátkách (pod nejstaršími publikacemi vzniklými na sever od Alp s úplným zněním titulní strany je podepsán roku 1500 tiskař Wolfgang Stöckel).

První a hned úspěšné pokusy o tvorbu ilustrované knihy jsou spjaty s Bamberkem. Průkopníky knižního dřevořezu se roku 1461 stali Mistr Bonerova Edelsteinu a tiskař Albrecht Pfister. Během 70. a 80. let se ilustrace stala už běžným doplňkem knih tištěných v Augsburgu, Norimberku, Štrasburku a především v Ulmu, kde pro Zainerovu tiskárnu pracoval Mistr ulmského Boccaccia. Za nejstaršího neanonymního ilustrátora je označován **Erhard Reeuwich**, jehož dokumentární kresby posloužily jako podklady k dřevořezům cestopisu ze Svaté země 1486. O první účelové propojení tiskárny a grafického ateliéru se už v polovině 80. let zasadil Anton Koberger st. Německá pozdně gotická ilustrovaná kniha tak v Norimberku dospěla k jednomu ze svých vrcholů díky tiskařově spolupráci s Michaellem Wolgemutem a Wilhelmem Pleydenwurffem. Významným inovátorem estetické stránky tištěné knihy byl též vzpomínaný Ratdolt.

Řemeslo se během 60. let nezačalo šířit pouze po Německu, ale zásluhou zdejších tiskařů pronikalo i za hranice, a to do Rakouska (Vídeň? 1461?), Itálie (Subiaco 1465, Benátky 1469, Foligno a Miláno 1470), Francie (Paříž 1470), Švýcarska (Basilej ca 1468, Beromünster 1470), Španělska (Segovia? 1472), Maďarska (Budapešť 1473), Polska (Krakov 1473), Dánska (Odense 1482), na Moravu (Brno 1486) a snad i do Afriky (São Tomé 1494?).

Knihtisk v **Rakousku** před rokem 1500 ve srovnání kupříkladu s německými projevy příliš nevynikl. Tamní dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely jen 0,66%. Nejstarším tiskařem rakouského původu je **Hans Koch** (řečený Johann Meister, ca 1430 – 1487), jehož aktivity spadají ovšem do švýcarské Basileje. Počátky knihtisku v Rakousku jsou spjaty s **Vídni**. Jako silně hypotetický zakladatel řemesla přichází v úvahu **Ulrich Han** (ca 1425 – po 1478), mohučský

vyučenec. Poněvadž není jisté, zda on, a nadto právě ve Vídni mohl vytisknout německý *Almanach* na rok 1462 (Wien? 1461?), původce je odbornou literaturou raději označován jako anonymní Tiskař Almanachu 1462 a dílko bývá na práh rakouského knihtisku kladeno jen velmi dubiálně. Ulrich Han, aniž by po sobě zanechal jiný (prokazatelnější) doklad své tiskařské činnosti, z Vídně odešel 1465 na pozvání kardinála Johanna de Turrecremata do Říma. Zde výrazně zmodernizoval technologii nototisku. Do té doby vznikala hudební záznam dvoufázově. Spolu s textem byly ze štočku tištěny jen prázdné linky a noty se pak dodatečně buď vpisovaly rukou, anebo vtiskávaly speciálními ručními razítky. Ulrich Han však notové pasáže *Missale Romanum* nechal kompletně vyřezat do štočků, které na způsob běžného dřevořezu tvořily spolu s textovou sazbou součást tiskové formy.

Nejstarším jménem známým tiskařem činným v Rakousku je až **Johann Winterburger** ca 1460 – 1519), který dílnu ve Vídni otevřel roku 1492. Přestože byl rodilý Němec, Vladislav Dokoupil připouští hypotézu o jeho učňovském pobytu v Brně u Konrada Stahela a Matthiase Preinleina. Zároveň nevyloučil ani eventuální podíl obou moravských tiskařů při zakládání dílny ve Vídni. Vzájemné kontakty mezi Rakouskem a Moravou ostatně podporuje zjevná návaznost edičních programů v Brně a Vídni. Winterburgerova tiskárna se zapojila do služeb univerzity a humanistického okruhu Konrada Celtise. Vydávala klasickou literaturu, gramatiky, kalendáře i díla přírodovědná. Po roce 1500 na objednávku zásobovala okolní země velmi kvalitně vypravenou liturgickou literaturou, např. *Missale Pataviense* (Wien 1503) a *Missale Olomucense* (Wien 1505). Pro oba misály bylo užito shodného kánonového obrazu, který se připisuje buď dílně Lucase Cranacha st., anebo neznámému umělci jeho okruhu. Na rubu titulního listu Olomouckého misálu se nachází dřevořez sv. Václava s korouhví mezi dvěma anděly jako štítonoši (tento zobrazovací typ k nám uvedla prací monogramisty HF brněnská tiskárna již 1499).

Itálie je po Německu v pořadí druhá země, která novodobý knihtisk přijala. Stalo se tak 1465 zásluhou Němců **Konrada Sweynheyma** (zemř. 1477) a **Arnolda Pannartze** (1464 – 1490). Usadili se nejprve v **Subiacu** a 1467 přesídlili do **Říma**, který jim skýtal výhodnější obchodní možnosti. Římskou etapu obou tiskařů provází jiný druh písma nežli v klášteře v Subiacu, totiž raný pokus o vytvoření slohově čisté, dokonalé a rozměrné antikvy. Tato antikva poprvé přichází v knize Marca Tullia Cicerona *Epistolae ad familiares* (Roma 1467). Oba tiskaři vydávali též nakladatelské a knihkupecké seznamy, které jako vůbec první byly opatřeny informacemi o nákladu jednotlivých děl. V **Janově** a **Neapoli** působil od 70. let 15. století moravský humanista a olomoucký klerik **Matthias Moravus**, v Benátkách pracovali do roku 1486 pozdější zakladatelé knihtisku v Brně **Matthias Preinlein** a **Konrad Stahel**.

Do roku 1500 tak knihtisk v Itálii provozovalo více než 500 dílen rozmístěných do 80 měst (např. Benátky 260 pracovišť, Milán 85, Boloňa 58, Řím 57 či Florencie 40). Těchto rekordních počtů nedosáhla žádná jiná evropská metropole, ba ani země (např. v Čechách a na Moravě působilo úhrnem asi 10 tiskáren). Produktivita italských živností představovala asi 37% tehdejšího celoevropského objemu knižní výroby před rokem 1500. Podstatnou část produkce všech italských dílen tvořila řecká a římská starověká literatura, liturgické a středověké i renesanční právnícké příručky, jež byly užívány vzdělanci celé Evropy.

Itálie měla podstatný vliv také na rozvinutí **hebrejskojazyčného knihtisku**, který se během 15. století rozvinul v souvislosti s migrací Židů nejprve na teritoriu jižní a západní Evropy. Za nejstarší tištěné projevy lze považovat šest nedatovaných tisků vzniklých patrně v letech 1469 – 1472 v Římě. Stejnou pozici měla Itálie při rozvinutí **řeckořazyčného knihtisku**, poněvadž knižní výroba v Řecku bránilo až do 1821 trvajícím politickým uspořádáním v nedobrovolném svazku Osmánské říše. S Benátkami jsou spojeny snahy o prosazení **hlaholského knihtisku**, který prostředkoval církevněslovanské nebo chorvatské liturgické texty (první projevy o málo mladšího cyrilského knihtisku jsou spjaty s Polskem). Benátky stály též na počátku moderního **nototisku**. Přínos **Ottaviana Petruccia** (1466 – 1539) tkví v tom, že po prvních pokusech Ulricha Hana propracoval na konci 15. století modernější způsob typografického nototisku na bázi Gutenbergovy komplexní technologie knihtisku (nejprve odlil pohyblivé hranolky s notami, které kladl do sázítka a pak zkomponované do tiskové formy reprodukoval na příslušná místa předem separátně vyřezané a otištěné osnovy). Výsledkem tohoto pracného, ale obdivuhodného soutisku se stal jednolitý hudební záznam.

Po Německu a Itálií se další zemí, do níž byl knihtisk okolo roku 1468 uveden, stalo **Švýcarsko**. V **Basileji** se o to zasloužil německý rodák a snad Gutenbergův vyučenec **Berthold Ruppel** (zemř. ca 1495).

O dvě léta později uvedli Němci řemeslo také do **Francie**. Ačkoli Francouz **Nicolas Jenson** (1466 – 1539) pobýval na přání Karla VII. přinejmenším roku 1458 u Johanna Gutenberga, do vlasti se nevrátil a své zkušenosti zúročil v Benátkách. Knih-tiskařské řemeslo tak importoval do **Paříže** až roku 1470 německý tiskař **Ulrich Gering** se dvěma dalšími spolupracovníky, pozvanými společně profesory ze Sorbony. Do roku 1500 se knihtisk etabloval ve více než 40 dalších městech. Francouzské dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 19%. Zatímco počátky knihtisku byly v 70. a částečně ještě v 80. letech 15. století ovlivněny cizozemci ovládajícími německý, italský či nizozemský způsob

řemesla, rodilí Francouzi počínaje pařížským knihkupcem a příležitostným tiskařem **Pasquierem Bonhommem** (zemř. 1501) se pozvolna orientovali na bastardu domácího původu. Národní tradice jsou nejlépe uchovávané a rozvíjeny v souborech modliteb zvaných hodinky. Prvními, kdo dal hodinkám tištěnou podobu, byli roku 1486 tiskař Jean Dupré a nakladatel, tiskař, ilustrátor a knihkupec **Antoine Vérard st.** (1450 – 1512?).

Podstatná část nejstarší produkce **Španělska** postrádá základní impresorské údaje, takže počátky knihtisku jsou na rozdíl od Itálie, Francie či jiných zemí obestřeny nejasnostmi. Starší inkunábulistika datovala hypoteticky první knihy rokem 1474 a za jejich tiskaře považovala německé přistěhovalce. Naopak bádání v polovině minulého století posunulo tuto hranici k roku 1470, a to ve prospěch domácích řemeslníků. Dnes se za pravděpodobnou dobu uvedení knihtisku do země považuje letopočet 1472, kdy zřejmě rodák z Heidelbergu **Johann Parix** (zemř. 1501) instaloval tiskárnu v severně od Madridu ležícím městě **Segovia**. Do roku 1500 na území dnešního Španělska fungovaly tiskárny ve více než 30 místech a na celkové produkci evropských prvotisků se podílely 3,9%. Ačkoli počáteční projevy knihtisku skýtal nadmíru příznivé prognózy budoucího vývoje, časté státní regulace po nástupu Habsburků na trůn (1516) řemeslo přivedly zhruba na kvantitativní úroveň Polska anebo Rakouska. Němcům byla totiž práce v zemi postupně zamezována, židovští tiskaři utíkali před inkvizicí do Portugalska a nevelký počet domácích řemeslníků nedokázal plošně udržet kontinuitu se svými předchůdci.

Portugalsko přijalo knihtisk zásluhou židovských řemeslníků uprchlých sem před inkvizicí ze Španělska. Díky této migraci nelze spolehlivě rozhodnout, v jaké části Pyrenejského poloostrova bylo tištěno několik hebrejských Biblí nalezených v posledním dvacetiletí a dodatečně datovaných do doby okolo 1480. Nejstarší tiskárna, jejíž činnost máme doloženu úplnými impresy, byla instalována v hlavním městě **Lisabonu**. Snad nejvýznamnější stálou křesťanskou dílnu 15. století vlastnil od 1495 v tomto městě moravský rodák **Valentin Fernandez**. U nás byla jeho činnost dlouho prakticky neznámá mimo jiné proto, že do českých a moravských historických fondů žádný jím tištěný exemplář nepronikl.

Maďarsko jako historická součást Uherského království přijalo knihtisk roku 1473 zásluhou Němce **Andrease Hesse**. Jeho tiskárna se nacházela v Budapešti (respektive v tehdy samostatné **Budě**) a jako první ve východní Evropě pracovala ranou rozměrnou antikvou benátského typu. Lokalizace druhé dílny, v níž mezi 1477 – 1480 pracoval takřčený **Tiskař Confessionale Antonina Florentina**, je nejasná. Někteří badatelé usuzují, že se nacházela na území dnešního Maďarska, ale jiní ji kladou na teritorium dnešního **Slovenska**, a to do Bratislavy, kde však doposud prokazatelné tiskařské aktivity spadají až na sklonek 16. století.

Také **Polsko** přijalo knihtisk snad roku 1473, a to buď zásluhou Němce **Kaspara Straubeho** v **Krakově**, anebo díky patrně nizozemskému anonymnímu **Tiskaři Sermones papeže Lva I.**, který měl dle nejnovějších výzkumů paralelně působit v **Chelmnu**. Ve městě **Vratislavi** počal 1475 podnikat hlohovský rodák **Kasper Elyan** (ca 1435 – 1486). Jedním z jeho prvních tisků byla latinská *Statuta Vratislaviensis* (Wrocław 1475), obsahující na dvou stranách základní modlitby Otčenáš, Zdrávas a Věřím. Jejich text je sázen polsky s výraznými vlivy staročeštiny, a proto se důvodně považuje za zcela nejstarší tištěnou podobu nejen českého a polského jazyka, ale všech slovanských vůbec. V souvislosti s Elyanovým vydáním Statut, které se dochovalo pouze ve vratislavské Univerzitní knihovně a v pražské Národní knihovně, se naskýtá také dosud nezodpovězená otázka případných vazeb mezi Vratislaví, Elyanem a plzeňským Tiskařem Arnoštových Statut, který obdobnou zakázku realizoval o rok později (1476). Knih tisk v **Gdaňsku** se objevil zásluhou Němce **Konrada Baumgartena** (ca 1480 – po 1514) poprvé během 1498? až 1499, ale o rok později (1500) tiskař přijal pozvání humanisty Augustina Morava (Käsenbroda) a přesídlil do Olomouce. Na Straubeho pionýrskou etapu navázal v **Krakově** o třináct let později (1486?) německý rodák **Sebald Feiel** (Szwajpolt Fiol, zemř. 1525/26). Dle dnešního povědomí mu náleží absolutní prvenství v užití **cyrilského tiskového písma**, jímž sázel na export několik církevněslovanských liturgických příruček. Zatímco převážná většina polských prvotiskařů pocházela z Německa, málo povědomý rodilý Polák **Stanisław** (Stanislaus Polonia, zemř. po 1514) působil v Neapoli, a to patrně v kontaktu s již zmiňovaným Matthiasem Moravem. Polské dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 0,11%. Vedle zjištění, že jde asi o poloviční objem české a moravské výroby, je také navýsost zajímavé, jak zcela nevýrazně a okrajově polské prvotisky pronikly do našich historických knižních fondů.

O zavedení knihtisku do **Anglie**, která se na celkové produkci evropských prvotisků podílela 1,5%, se zasloužil rodák z Kentu **William Caxton** (ca 1422 – 1491), vzdělaný a bohatý kupec, písař, překladatel a nakladatel. K typografickému řemeslu ho zřejmě tak jako u nás Mikuláše Konáče přivedly ambice obohacovat domácí literaturu vlastní překladatelskou tvorbou. Poněvadž v Gutenbergově technologii velmi rychle rozpoznal mocnější nástroj, nežli bylo dosavadní pracné a časově náročné opisování, rozhodl se, ač už dávno nemladý, počátkem 70. let 15. století vyučit knihtisku v Kolíně/R. První dílnu založil okolo roku 1473 v belgických Bruggách. Za nejstarší zdejší publikaci se dnes pokládá rytířský román Raoula Lefèvra *Le recueil des histoires de Troyes* (Brugge? ca 1473). Tento Caxtonův překlad z francouzštiny do angličtiny se považuje také za vůbec první tištěnou knihu, k jejíž ilustraci byl užit mědiryt. Vlepený frontispis s klečícím tiskařem

odevzdávajícím své dílo princezně Margaretě se však zachoval pouze v jediném exempláři, a nelze tak vyloučit ani skeptickou hypotézu, že do knihy původně nepatřil. Lefèvrova adaptace vyprávění o trojanské válce je první knihou vytištěnou v anglickém jazyce, a proto se nabízí paralela s látkově příbuznou plzeňskou Kronikou trojanskou i s programovou snahou českých prvotiskařů také zpřístupňovat světské, čtenářsky oblíbené texty v češtině. Výběr epické látky v národním jazyce byl v obou zemích jistěže ovlivněn mohutným dovozem „prestižnější“ teologické, nábožensky výchovné, právnícké či historické literatury, tištěné převážně latinsky.

Dánsko a **Švédsko** přijalo knihtisk zásluhou německého tiskaře **Johanna Snella** (zemř. po 1529), který se z Lübecku, kde působil, přestěhoval 1482 krátce do dánského **Odense** a o rok později (1483) na pozvání uppsalského arcibiskupství do švédského **Stockholmu**. Jeho nepočetnou produkci tvořily jen liturgické příručky.

První tiskárna na celém **Balkáně** byla provozována zřejmě v chorvatské **Kosinji** ca 1491, kdy blíže neznámý řemeslník v nejstarší mimoitalské dílně užívající hlaholici publikoval Breviář. V **Černé Hoře** působil mezi léty 1494 – 1496 mnich **Makarij**. Ten byl po krakovském Sebaldu Feielovi nejstarším propagátorem cyrilské tištěné knihy.

3 NOVÉ POHLEDY NA ČESKÝ A MORAVSKÝ KNIHTISK 15. STOLETÍ

Jména západoevropských prototypografů i léta jejich činnosti jsou díky archivním pramenům a příznakově formulovaným explicitům vesměs známá. Naopak v dějinách českého knihtisku – stejně jako polského, slovenského a rakouského – můžeme postihnout zajímavou shodu, týkající se chabého povědomí o počátečním rozšíření. Jména řemeslníků působících na těchto teritoriích neznáme, takže moderní inkunábulistika pracuje s náhradními pojmenováními.

Dle dnešních znalostí datovaných prvotisků se za kolébkou českého knihtisku považuje katolická Plzeň, kde od 1476 působil pravděpodobně v Bamberku vyučený, ale jinak neznámý **Tiskař Arnoštových Statut**. Přijmeme-li tento rok jako terminus post quem, pak se Čechy v chronologii šíření knihtisku evropskými zeměmi nalézají zhruba na jedenáctém místě. Časnější dataci příchodu knihtisku do Čech být jen nepřímo, avšak dost důvěryhodně dává zapravdu univerzitní mistr a administrátor podobojí Václav Koranda ml. Jeho výtky „skrže impresory věrné knězie tupíš“, obsažená v autografním Manuálu z doby okolo 1473, naznačuje, že ještě před existencí dílny Tiskaře Arnoštových Statut se na teritoriu Čech mohli pohybovat dnes zcela nepovědomí kočovní tiskaři angažovaní jednotou bratrskou.

Datace nejstarších projevů knihtisku v **Čechách** rokem 1476 není přijímána bez výhrad. Někteří domácí badatelé nepovažují datovaná latinská *Statuta* Arnošta z Pardubic z roku 1476 zároveň za nejstarší v Čechách tištěnou publikaci, nýbrž na první místo kladou českou *Kroniku trojanskou*, vytištěnou v Plzni údajně již roku 1468. Nelze však přehlédnout, že diskuse o dataci Kroniky byly vesměs zabarveny nacionálně a měly většinou jen spekulativní ráz. Vždyť kladná odpověď na otázku po prvenství Kroniky by pro postavení Českých zemí vůči Evropě měla kardinální dosah, neboť nás v chronologii knihtisku vynesla hned za Německo a Itálii na vynikající třetí místo (1468).

Dalšími českými středisky, v nichž knihtisk zapustil během 15. století kořeny, byly Vimperk (1484 Johann Alacraw), Praha (1487 Tiskař Žaltáře, od 1488 Tiskař Pražské bible, od 1492? Tiskař Korandy) a Kutná Hora (1489 Martin z Tišnova). Zatímco Vimperk sehrál v českém knihtisku a knižním obchodě jen roli marginální a zatímco Kutná Hora řemeslo obnovila až 1713, Praha se stala od dob Tiskaře Žaltáře (dle Jaroslava Vobra totožného s Martinem z Tišnova) přirozeným centrem českého knihtisku již během 15. století. Takřka s jistotou bychom měli předpokládat, že všichni průkopníci řemesla získali potřebnou praxi a zkušenosti už předešle. Jinak by jen těžko profesní dráhu zahajovali tak obtížnými projekty, jakými byla Kronika trojanská, Bible pražská 1488 či Bible kutnohorská 1489.

Počátky knihtisku na **Moravě** mohou být spjaty s olomouckým biskupstvím, které z Benátek patrně pozvalo roku 1486 německého tiskaře **Konrada Stahela**, k němuž se (nejpozději 1491) přidružil krajan **Matthias Preinlein**. Jako místo podnikání nebyla zvolena Olomouc, sídlo biskupa a přirozené centrum Markrabství, nýbrž Brno. První známá kniha *Agenda Olomucensis*, vydaná zde ještě bez uvedení jmen tiskařů, je datována 1486, takže Morava stojí v chronologii šíření knihtisku evropskými zeměmi na pozici sedmnácté. Z anonymity oba výrobci vystoupili až počátkem 90. let, kdy spolupracovali na dnes známém devátém tisku, jímž byl latinský *Ostřihomský misál* 1491, který je v našem starším knihtisku snad jediný produkt sloužící výlučně potřebám zahraničního regionu. Stahel po 1499 beze stopy z Moravy mizí. Preinleinova činnost pokračovala samostatně roku 1499 v Olomouci. Vedle této po Brně druhé moravské officíny hostila Olomouc během 1500 – 1502 ještě třetí tiskárnu, kterou otevřel Němec Konrad Baumgarten, příšlý sem z Gdaňska. Po Baumgartenově odchodu z Olomouce do Vratislavi a po skutečně epizodním účinkování rakouského tiskaře Libora Fürstenheina rokem 1504 nejstarší etapa knihtisku na Moravě končí.

V Čechách před rokem 1500 působilo tedy na čtyřech místech dle dnešních znalostí postupně 7 tiskařů (chebský rodák Johann Sensenschmidt pracoval v cizině a pražský původ Prokopa Waldvogela je nejasný). Činnost těchto sedmi řemeslníků je doložena celkem 39 bibliografickými jednotkami: 20 pochází z pražských dílen, 15 vzniklo v Plzni, 3 ve Vimperku a 1 v Kutné Hoře. Z Moravy je dnes doloženo 23 úplných či fragmentárních prvotisků z Brna a 3 z Olomouce (zde se 2 dochovaly z Preinleinovy a 1 z Baumgartenovy živnosti). Měřítkem kapacity řemesla lze tak naše poměry nejspíše přirovnat ke knižní výrobě Portugalska a Polska. Ostatní státy, do nichž bylo řemeslo zavedeno již během 15. století, vykazují kvantitativní údaje odlišné (např. v Itálii tiskárny na 80 místech vyprodukovaly asi 9.800 bibliografických jednotek, v Německu na 60 místech 8.400 či ve Francii na 40 místech asi 5.000). Porovnáním součtu prvotisků z Čech (39) a prvotisků z Moravy (26) s dnes známým obrazem celkové knižní produkce 15. století (26.550 bibliografických jednotek) zjistíme, že České země se na úhrnném objemu podílely asi 0,24% (tiskárny v Itálii vyprodukovaly dle dnešního povědomí 37% z celkového počtu, Německo 32%, Francie 19% a sousední Polsko 0,11%).

Knihtisk v Čechách a knihtisk na Moravě vykazuje značnou nerovnoměrnost vyplývající z odlišností náboženských, politických, kulturních i řemeslných. Srovnáme-li vývoj českého knihtisku s Moravou, zjistíme, že moravská prvotiskařská éra vykazuje více podobností se Slovenskem nežli s Čechami (existoval-li 1477 – 1480 bratislavský latinskojazyčný knihtisk, pak jen díky kvalitnímu importu z Itálie). Také do Brna byl knihtisk importován z Benátek na značně vyšší technické úrovni nežli na všechna čtyři místa v Čechách. Moravská prvotiskařská produkce měla dle jazykového hlediska nadnárodní ráz, podtržený nadto zahraničním tiskovým písmem zvaným rotunda (24 publikací bylo tištěno latinsky a 2 německy). Také žánrová skladba moravských prvotisků se od českého modelu značně liší. S jedinou výjimkou není zde vůbec zastoupena beletrie, která je naopak typická pro dílny v Čechách. Plnou třetinu produkce tvořily však donáty a almanachy směřující (ostatně jako většina na Moravě vyrobené literatury) k zákazníkům v Polsku, Uhrách a pravděpodobně i Rakousku.

Z uvedených 39 titulů, které opustily tiskárny na území Čech, je pouhých 5 tištěno latinsky, a to ještě během nejstarší etapy 1476 – 1484. Ostatní tituly vycházely jen v národním jazyce. Jejich objem vůči celkové soudobé produkci Čech činil neuvěřitelných 87%. Tak vysoké zastoupení národního jazyka nevykazuje knihtisk žádné jiné země před rokem 1500. Příčiněním Williama Caxtona se této situaci poněkud blíží jen frekvence angličtiny v Anglii (58%). Časnost projevů češtiny přitom dobře vynikne srovnáním se vstupem jiných národních jazyků do knihtisku sousedních krajín: v Polsku se první polsky tištěná kniha objevila až roku 1513, česká kniha na Moravě údajně 1527, v Maďarsku se tisklo maďarsky poprvé od 1541 a na Slovensku byl domácí jazyk uveden 1581.

Drtivá část produkce prvotiskařů z Čech směřovala tedy k česky čtoucímu domácímu publiku a s ohledem na silné postavení češtiny snad i do historických území Lužice, Slezska a tzv. Horních Uher. Kontinuita mezi rukopisně šířenou tvorbou a prvotisky však ve srovnání se zahraničím nebyla udržována důsledně, neboť domácí dílny s výjimkou Bakalářovy větší část starší české literatury, ať už původní či překladové, ignorovaly. Snad se tak v leckterých případech dělo z důvodů ideových (Hus, Chelčický, Štítný). Jisté však širšímu pokrytí literárního terénu bránila omezená kapacita domácího řemesla. Rigidně budovaný ediční model nemohl být tedy zcela identický s vydavatelským profilem zahraničních dílen. Chyběli totiž antičtí klasikové, netiskla se patristická či scholastická literatura ani zahraniční projevy raně renesanční a humanistické literatury (zde může být vzpomenut kupříkladu Boccacciův Decameron, který se v úplnosti k českému čtenáři dostal až 1885). Postrádáme také novinové zpravodajství. Ve srovnání s Moravou, kde se prostřednictvím jednolistových tiskovin šířily alespoň texty náboženské a školní, u nás toto médium zůstalo až do vystoupení Mikuláše Konáče vyhrazeno pouze minucím. Také z hlediska frekvence žánrů jsme vystačili s minimem (postrádáme kupř. odpustkový list, gramatiku, herbář, mapu, rétoriku, slovník a všechny ostatní projevy naukové literatury). Rovněž přesun rukopisně šířené domácí středověké literatury do sféry tištěného tradování nebyl navzdory úspěšné zahraniční praxi nijak důsledný. Za mnohé stačí připomenout příklad jediný, totiž Polův cestopis Milion, který se do kontextu české literatury včlenil už kolem roku 1400, kdy šlo o jeden z prvních překladů do národního jazyka a do slovanského vůbec. Polův Milion však zaležel v rukopisu a tiskem byl publikován teprve 1902. Stávalo se také, že kvalitní rukopisy cestu k tiskařům naopak vůbec nenašly. Jde tu především o nejstarší znění Erasmovy Chvály bláznovství (latinsky tiskem 1509) v národním jazyce (česky asi 1511, opis do sborníku 1513), které si na tištěné vydání počkalo až do roku 1864. Je proto nepochybné, že k hlubší recepci nově vznikající renesanční a humanistické literatury nebyly snad s výjimkou plzeňského Bakaláře naše malé, rigidní utrakvistem sevřené tiskárny na sklonku 15. století myšlenkově ještě připraveny a domácími intelektuálními kruhy ani širším publikem motivovány.

Zjevné kontakty brněnských prvotiskařů na humanisty Stanislava Thurza, Jana Filipce a budínského nakladatele Theobalda Fegera jakož i na vídeňského Johanna Winterburgera, který pracoval ve službách Celtisova kroužku, svědčí sice o jistém náskoku Brna před Prahou, ale po 1504, kdy moravské řemeslo přestalo na dlouhou dobu existovat, se efekt těchto vazeb vytratil. Poněvadž univerzita v Praze humanistická studia ještě nepěstovala, mistři mohli tiskařům

poskytovat nanejvýše dobře placené kalendářové výpočty pro veneseckí. I přes národnějazyčný apel Viktorina Kornela ze Všehrd tak neustále přetrvával deficit domácích autorů, překladatelů nebo editorů, který naši slovesnou kulturu zatěžoval vlastně až do doby rudolfínské. Velmi dobře to vidíme na naukové literatuře. Základní důvod, proč hrstka domácích vědců zveřejňovala své traktáty o hudbě nebo balneologii německy či latinsky v Německu, spočíval ve snaze proniknout prostřednictvím kvalitnějšího řemesla, prestižnějších výrobců i spolehlivějšího trhu k širšímu, nadnárodnímu učeneckému fóru.

Z tohoto zorného úhlu nesmí tedy překvapit nesoulad domácí vydavatelské praxe s cizinou. Cicero, Bonaventura, Augustinus, Justinian, Bartolus de Saxoferrato, Vergilius, Aristoteles a Johannes Gerson – to je osm sestupně seřazených nejvydávanejších a nejčtenějších autorů knihtisku druhé poloviny 15. století, z nichž se však v našich dílnách neuplatnil ani jeden. Přesto však se u nás tato starověká, středověká i raně novověká latinská či německojazyčná literatura četla, jak ukazují libráře katolíků i utrakvistů. Zasloužil se o to mohutný import z Norimberku, Kolína a Lipska. Podnikatelsky i technicky slabý domácí knihtisk s naprosto nerozvinutou knihkupeckou a nakladatelskou sítí byl však silnou zahraniční konkurencí odsunut na vedlejší kolej. Nezbyvalo nic jiného než importu čelit vlastní taktikou. Tiskaři narození a pracující v Čechách počali rozmnožovat pouze jazykově české texty, jimž import nekonkuroval, a latinské či německé brávali na milost až někdy po roce 1516. Když poválečné generace badatelů zkoumaly takzvaný národní humanismus, hegemonní ráz češtiny byl vysvětlován z laicizačních snah husitství a národnostního složení čtenářské obce. Jak je nutné přihlížet i k ekonomickým aspektům knižní kultury, dokazuje a vice versa situace v Brně. Zde pracovali pospolu dva Němci, kteří nebyli s to vykrývat mezery v importu češtinou, a proto se přizpůsobili žánrově. Celých 66% vlastní produkce zaměřili na mluvnické donáty, nástěnné kalendáře a indulgencie – čili na latinské jednodlistové drobnosti, které nikdy a nikde nebyvaly předmětem exportu, neboť dovozcům nesly pramalý zisk. Importem modifikované řemeslo zůstalo v Českých zemích sice naživu, ale platilo tvrdou daň: latinskojazyčný knihtisk z Moravy byl až na několik uherských lukrativních objednávek vtěsnán do role příležitostného rozmnožovatele „nižší“ literatury a výrobky z Čech kvůli řečové bariéře zase nebyly pro mezinárodní trh atraktivní, takže ani nemusely soutěžit s konkurenčním zbožím z ciziny. Muselo uplynout takřka sto let, než knihtisk Českých zemí získal kosmopolitnější ráz a počal se v rudolfínské době prosazovat i směrem do zahraničí.

Pouto mezi minulostí a přítomností tvořila u nás stejně jako ve Francii a Anglii bastarda, adaptovaná pro účely knihtisku z domácí rukopisné tradice. Českou bastardu jako jediné písmo domácího původu definitivně vytěsnil ve 20. letech 16. století německý švabach, jímž ostatně pracoval už 1493 Tiskař Korandy. Zatímco Francie a Anglie akceptovaly již během 15. století pro tisk národního jazyka antikvu, čeští tiskaři stojící pod kulturním vlivem Německa ji dokázali přijmout jen jako písmo latinských textů, a to až v polovině první dekády 16. století (Mikuláš Konáč). Švabach a fraktura, kterou do Čech uvedl roku 1540 Bartoloměj Netolický, se pak vyjma spíše nahodilých pokusů o změnu typografického úzu staly do 80. let 18. století jedinými písmi obvyklými pro sazbu jazykově českých textů. Nejstarší dnes známá, ač pouze dvoulistem zachovaná publikace s ilustracemi je připisována Tiskaři Pražské bible a pochází asi z roku 1488. Zhruba v téže době připravil Konrad Stahel nejstarší ilustrovaný prvotisk moravský. Zatímco valná část moravských ilustrací má původní ráz (např. monogramista HF nebo Konrad Baumgarten), inspiračním zdrojem zjednodušených nápodob pro české prvotisky se stala knižní produkce Ulmu, Augsburgu a zejména Kobergerovy tiskárny v Norimberku.

Nejnáléhavější otázka starší i moderní české inkunábulistiky souvisela vždy s *Kronikou trojanskou*, první známou knihou vytištěnou domácím jazykem na našem území, a to s největší pravděpodobností v Plzni u Tiskaře Arnoštových Statut. Východiskem Kroniky je latinská próza „*Historia destructionis Troiae*“, kterou ve 13. století napsal Guido de Columna jako parafrázi starší francouzské veršované skladby. Český překlad latinského znění byl pořízen již v druhé polovině 14. století. Problém s identifikací tiskařské dílny, z níž český překlad vyšel, vyřešil již Josef Dobrovský, který jako první na základě srovnání tehdy známých domácích prvotisků umístil Kroniku hypoteticky do Plzně. Tato atribuce nikdy žádný podstatný spor nevyvolala a byla také nově potvrzena vědeckou analýzou přední české badatelky Emmy Urbánkové.

Naopak problémy nastaly s datováním, neboť do diskusí se zjevně či skrytě promítalo nacionalistické a protiněmecké pojetí českého knihtisku. Diskuse se dlouho zúžovaly na dvojí možnou interpretaci explicitu „od narození syna Božího počínáme 1468“, respektive na otázku vzájemného poměru prvotisku k jeho přímé předloze. Ta byla zjištěna v takzvaném osekém rukopisu Kroniky trojanské (dnes Knihovna Národního muzea). Emma Urbánková pečlivým srovnáním osekého rukopisu a prvotisku jednoznačně potvrdila Dobrovského skeptický náhled na rané datování Kroniky. List, na němž se v prvotisku nachází jediná tištěná iniciála, je v rukopisu dochován jen malým útržkem. Z rekonstrukce chybějícího textu Urbánkové vyplynulo, že již v předloze byla umístěna iniciála, jejíž postavení sazeč respektoval. Podle rukopisu byl též zhotoven štoček tzv. ozdůbky Kroniky trojanské. Srovnáním Urbánková dále dokázala, že sazeč omylem vynechal celou stranu rukopisu, kterou pak vysadil jiným písmem a otiskl na takzvaný kartón, věvaný k první složce. Stejně tak Urbánková v prvotisku objevila chybějící text odpovídající jedné ze závěrečných řádek

rukopisu (sazeč ho celý přehlédl). Tyto odlišnosti pak dovolily formulovat konečné stanovisko o závislosti prvotisku na oseckém rukopisu, jehož datovaný explicit byl při sazbě mechanicky převzat (to v praxi tehdejších sazečů nebyl jev nijak výjimečný).

Poněvadž se nezdá být pravděpodobné, aby rukopis i všechny technologické fáze tisku byly provedeny v jediném roce 1468 současně, posunula Urbánková vznik Kroniky nejprve do počátku 70. let. Výsledky zevrubného typologického průzkumu všech českých prvotisků, provedeného Urbánkovou o několik let později, nakonec vynutily další posun datace, a to až za datovanou Arnoštova latinská *Statuta* (Plzeň 1476) a *Agendu Pragensis* (Plzeň ca 1476-1479). Badatelka totiž nově zjistila, že k sazbě Kroniky bylo mezi bastardu vmíšeno šest tiskových písmen z textury mladší Agendy. Zjištění ji přivedlo k revizi dosavadní chronologie nejstarších prvotisků. Ta vyzněla ve prospěch Statut 1476 jakožto první známé knihy tištěné v Čechách a zároveň ovšem v neprospěch Kroniky vydané až po roce 1476.

Odsunutí jazykově českého díla, vesměs klasifikovaného do té doby jako první kniha domácího knihtisku, až za dílo latinské našlo během domnělého 500. výročí roku 1968 své zastánce, avšak vyvolalo také vlnu nesouhlasu. Z oponentů zazněl nejsilněji hlas Pravoslava Kneidla (1976), jenž na základě srovnání interpunkce oseckého rukopisu a plzeňského tisku zformuloval hypotézu, že sazba Kroniky vznikla ještě před rubrikováním rukopisu, čímž se výroba tisku měla výrazně posunout k roku 1468. Pro starší původ nachází tentýž badatel i několik dalších opor. Zejména mělo jít o datování filigránů (spíše 60. než 70. léta) a o techniku sazby. Tu komparuje s Albrechtem Pfisterem a uzavírá, že tento bamberský typograf mohl být učitelem plzeňského prvotiskaře. Dle Kneidla je písmo Kroniky na rozdíl od ostatních českých nejstarších tisků řezáno začátečníkem. Z toho Kneidl dovodil, že pod novodobým označením Tiskař Arnoštových Statut (Urbánková) se mohou skrývat vlastně řemeslníci dva: na jedné straně Pfisterův prozatím bezejmenný vyučenec a původce Kroniky z roku 1468 a na druhé straně jeho neznámý, ale schopnější žák, který se před vydáním Statut 1476 osamostatnil a v jejich explicitu tuto skutečnost zdůraznil údajem „de impressione nova“. Aby Kneidl oproti Urbánkové ještě více podpořil rané datování Kroniky do doby před vznikem Agendy, vyslovil hypotézu, že písmo této liturgické příručky existovalo již dříve, a to díky vazbám plzeňského tiskaře na Pfisterovu bamberskou dílnu. Ve stati o prvotiscích (Bohatcová a kol. 1990) nakonec Kneidl své domněnky zformuloval takto: texturou, která je dnes spojována s Agendou, byl v Plzni již před 1468 tištěn dnes neznámý prvotisk, z jehož sazby se šest majuskul ocitlo v Kronice 1468, a teprve po 1476 písmo v kompletní sestavě posloužilo při výrobě Agendy. Tento konstrukt představuje však ojedinělý názor, jímž se bádání o dataci Kroniky ani zdaleka neuzavírá. Pořád totiž přinejmenším chybí nový, důvěryhodnější rozbor filigránů, který zahraničním inkunábulistům pomohl vyřešit už ne jeden vleklý problém.

Bibliografická evidence domácích prvotisků spolu s badatelským zájmem o Kroniku trojanskou fatálně upozadily studium **bohemikálního knihtisku v zahraničí**. Zatímco nejstarší projevy jazykově českého knihtisku z ciziny jsou doloženy až počátkem 16. století, cizojazyčná bohemika jsou silně doložena už před rokem 1500. Patří sem především tiskařská bohemika čili produkce českých a moravských tiskařů v cizině: moravský Němec Valentin Fernandez v Lisabonu, Matthias Moravus rozený v Cetkovicích u Moravské Třebové a působící v italském Janově a později v Neapoli, chebský rodák Johann Sensenschmidt v Norimberku (zda lze k těmto osobám přiřadit i údajně pražského zlatníka a pasíře Prokopa Waldvogela působícího v Avignonu, s jistotou nevíme). Od tiskařských bohemik je třeba odlišit několik desítek autorských a stovky obsahových bohemik, které vznikly prací tiskařů nečeského původu. Část z této jazykově latinské a německé tvorby měla díky aktuálnímu obsahu a renomé autorů nadnárodní ráz. Ostatní publikace objednala domácí katolická církev pro vlastní potřeby.

Zatímco podchycení těch bohemik, jejichž autoři, překladatelé či editoři se na historickém území Čech narodili anebo působili, je sice náročné, ale ještě zvládnutelné, soupis prvotisků obsahem spjatých s domácími reáliemi přináší značné problémy kvantitativního rázu (mimo jiné sem aspirují takřka všechny zahraniční historie a kroniky, nebo většina náboženských polemik). Právě v tom spočívá jeden z důvodů, proč podrobný přehled zahraničních bohemik 15. století u nás dosud chybí a je suplován jen několika materiálovými statěmi.

Patrně nejstarším cizojazyčným bohemikem tištěným v zahraničí je ilustrovaný traktát Jana ze Žatce (též Jan ze Šitboře čili Jan z Teplé) *Ackermann von Böhmen* (Bamberg? ca 1463), který s ranými knižními ilustracemi připravila dílna Albrechta Pfistera. Zahraniční publikum samozřejmě zajímal náboženský vývoj Čech. Takzvaná „causa Bohemica“ zaměstnala mnohé sazeče textů Pia II., Poggia Florentina, Hilaria Litoměřického, Ulricha Richentalaj. V Lipsku vyšlo jakožto nejstarší lékařský tisk českého původu latinské naučení Zikmunda Albíka z Uničova, sepsané už okolo roku 1422. Při sestavování pranostik se v témže městě výrazně uplatnil Václav Faber z Budějovic. Liturgickou literaturu českým kněžím a na Moravu dodával Johann Sensenschmidt. Nákladem Petera Dracha ml. vyrobil nejprve Olomoucký misál (Bamberg 1488) a o rok později dodal Pražský misál (Bamberg 1489). Na tisk bohoslužebných příruček byl často kontrahován též Georg Stuchs. Pro pražské arcibiskupství připravil několik Breviářů a Misálů (Nürnberg 1498, 1503 a

1508). Pro Moravu dodal Olomoucký misál (Nürnberg 1499). Patrně jediným domácím autorem publikujícím během 15. století v Itálii byl humanista Augustinus Moravus (Käsenbrod).

4 ČEŠTÍ A MORAVŠTÍ TISKAŘI 15. STOLETÍ (PLZEŇ, VIMPERK, PRAHA)

Nejstarší město s knihtiskařskou minulostí v Čechách je **Plzeň**. Zavedení řemesla během poslední třetiny 15. století bylo zřejmě podpořeno dobrým spojením s Německem a výhodnějšími podmínkami, nežli poskytovala Praha. Během sedisvakance pražského arcibiskupství sídlila v katolické Plzni do roku 1478 svatovítská kapitula, která zde zastávala povinnosti biskupského úřadu, a rozmnožování liturgické literatury knihtiskem tak mohla podporovat přinejmenším finančně. Majitele první české tiskárny, jejíž činnost je doložena od roku 1476, neznáme. Byl-li majitel zároveň výkonným sazečem i tiskařem, rovněž nevíme. Eventualita, že šlo o plzeňského Němce, který k sobě angažoval v Německu vyučeného sazeče českého původu, je s ohledem na ediční program málo pravděpodobná. Dle novodobých zvyklostí Emma Urbánková proto řemeslníka označila pomocným jménem převzatým z názvu nejstaršího doloženého tisku. Dílnu tohoto **Tiskaře Arnoštových Statut**, který se dle Pravoslava Kneidla vyučil pravděpodobně v Bamberku, opustilo nejméně sedm prvotisků. Počáteční tři liturgické knihy byly v letech 1476 – 1479 tištěny latinsky. Hned první z nich, a sice *Statuta synodalia* Arnošta z Pardubic (Plzeň 1476), zmiňuje v explicitu vedle denní datace (26. dubna) i Plzeň jako místo tisku. Konkrétním dnem je datováno ještě latinské *Missale Pragense* (Plzeň? 1479), představující první úplnou evropskou diecezální mešní knihu, byť zatím bez natištěného kánonového obrazu, který se doplňoval ručně. Zbylé čtyři známé tituly jsou jazykově české. Ty sice denní dataci i letopočet postrádají, ale má se zato, že vznikly v období po 1476, nejpozději však do počátku druhé poloviny 80. let, kdy tato nejstarší plzeňská dílna zanikla. V pořadí čtvrtou dnes známou publikací vzniklou po roce 1476 je nejstarší jazykově český tisk rytířského románu Guida de Columny *Kronika trojanská*. Někteří badatelé ve sporech o dataci Kroniky hájí časnější letopočet 1468 a dovozují, že Kronika je vůbec nejstarší knihou tištěnou v Čechách. Leccos by o chronologii dílny mohla napovědět závěrečná značka knihy následující, totiž *Nového zákona* se signetem (Plzeň? po 1476). Značka je tvořena dvěma z větvičky visícími štítky. Námět není původní, jde o pravděpodobně nepochopenou a zrcadlově obrácenou kopii signetu Johanna Fusta a Petera Schöffera. Dodnes není uspokojivě zodpovězena otázka, co vlastně Tiskař Arnoštových Statut grafickými prvky ve štítcích, zavěšených na větvičce, vyjádřil. Zdá se pravděpodobné, že v tomto případě šlo o letopočty: vlevo M (římsky 1000) doplněné mezi štítky starou arabskou číslicí 4 a vpravo dvojčíslím 57, 71 či 75 – tedy 1457 (lze vysvětlit jako počtu Fustově-Schöfferově dílně, která právě toho roku oficiálně vznikla), 1471 (silně spekulativní) anebo 1475 (dle Pravoslava Kneidla souhlasí s možnou datací filigránu).

Latinská Statuta, hlavní text Misálu i všechny jazykově české tisky byly sázeny bastardou, která morfologicky odpovídá písmu domácích rukopisů. Pouze liturgická *Agenda Pragensis* (Plzeň? ca 1476-1479) a šestilistový kalendář Misálu vznikly z textury. Každou ze čtyř českých publikací však charakterizuje jiný, drobně odlišný písmový řez a písmový stupeň bastardy. Bastarda pro sazbu českých textů byla opatřena akcenty. Emma Urbánková (1970) ukázala, že nově řezané písmové sady byly dle potřeby doplňovány několika tiskovými písmeny a ozdůbkami z repertoáru již použitého a vyčerpaného (např. ze Statut do Agendy i Misálu, z obou liturgických příruček do Trojanské kroniky a Nového zákona se signetem). Tato skutečnost pak dovolila formulovat závěr, že všech sedm tisků je prací jedné dílny. Sazeč Statut sázel s chybami. Práci se sázítkem ještě příliš nezvládal. Neuměl regulovat mezery mezi slovy ani vyrovnávat pravý okraj řádku. Iniciály a rubriky ve Statutech vypustil a červenou barvu užil jen dvakrát, a to začátečnický nedokonale s posunutým řádkovým rejstříkem. Sazečsky nejdokonalejšími prvotisky jsou pak *Nový zákon* zvaný Dlabáčův (Plzeň? po 1476) a zvláště neilustrovaný *Pasionál* Jacoba de Voragine (Plzeň? po 1476), nehledě ovšem k častým chybám při červeno-černém soutisku. V Pasionálu poprvé u nás přicházejí apertury a od druhé složky též tištěné lombardy. Vznik Pasionálu jakožto nejmladší publikace celé skupiny je možno klást do počátku druhé poloviny 80. let. Pak ovšem plzeňský knihtisk na čas zanikl a resuscitován byl až 1498 Mikulášem Bakalářem.

V pořadí druhým městem, kde se během 15. století u nás tisklo, byl **Vimperk** (něm. Winterberg), ležící na významné obchodní stezce mezi jihoněmeckým Pasovem a Prachaticemi. Roku 1484 se Vimperk stal krátkodobým působištěm **Johanna Alacrawa**, nejstaršího jménem známého tiskaře působícího v Čechách. Pocházel z Německa. Jeho jméno se poprvé objevuje už 1482 v Pasově ve spojení s tamním tiskařem Benediktem Mayrem, který dosavadního společníka Konrada Stahela (budoucího brněnského tiskaře) vyměnil po jeho odchodu za Alacrawa. Od listopadu 1482 však o Alacrawovi nemáme žádné zprávy. V jihočeském Vimperku se objevuje až 1484 čili v době, kdy nejstarší plzeňská dílna přestala asi existovat a kdy knihtisk v Praze tou dobou ještě provozován nebyl.

Z Alacrawovy vimperské produkce se četnými exempláři zachoval krátký Pseudo-Augustinův traktát *Soliloquia* (Vimperk 1484) a rozsáhlejší *Summa de eucharistiae sacramento* od Alberta Magna (Vimperk 1484). Po plzeňském Tiskaři

Arnoštových Statut je tak cizinec Alacraw posledním řemeslníkem, který v Čechách před rokem 1500 vydával i jazykově latinské tituly. V neúplném unikátu je doložena ještě česká nástěnná *Minuce na rok 1485* sestavená Vavřincem z Rokycan (Vimperk 1484?).

Sazba všech tří vimperských publikací je provedena jedním písmovým stupněm nediakritizované rotundy Ratdoltova typu, se kterou pracoval již Mayr v Pasově. Zahraniční původ Alacrawa či jeho sazeče dokládají jak četné omyly v sazbě českého textu, tak signatury obou latinských publikací, zaváděné méně obvykle jen do první poloviny archů (tento způsob běžně užíval Mayr, jedenkrát ho uplatnil snad také Mayrův bývalý společník Konrad Stahel). Tisk minuce je pouze černý. Pseudo-Augustinův traktát i rozsáhlejší suma Alberta Magna jsou opatřeny explicity se jménem tiskaře, místem tisku a datací. V minuci je otištěn černý diagram Měsíce. Jiné obrazové štočky ani iniciály vimperská tiskárna nevladila. Stejně jako Tiskař Arnoštových Statut si byl i Alacraw vědom užitečnosti rejstříku pro čtenáře a zařadil ho na počátek Albertovy Sumy. Ve srovnání s produkcí jiných domácích dílen 15. století měla vimperská knihtiskařská etapa, spadající do rozhraní staršího a mladšího období českých prvotisků, jen epizodní charakter. Po roce 1484 o Alacrawově činnosti nemáme opět žádné zprávy. Buď řemesla zanechal, anebo působil na jiných místech jako kočovný tiskař, jehož výrobky se nedochovaly.

Nejstarší a nepochybné doklady o výrobě tištěných knih v **Praze** jakožto kulturněpolitickém centru Království přicházejí roku 1487. Od té doby se toto řemeslo stalo s výjimkou citelného omezení 1547 – 1549 trvalou součástí umělecko-řemeslných, kulturních a ideových aktivit města. Emma Urbánková na základě nejnovějšího bádání rozdělila pražskou produkci před rokem 1500 mezi tři dílny, jejichž majitele jménem žel opět neznáme. Jsou to Tiskař Žaltáře 1487, Tiskař Pražské bible 1488 – 1515 (s pravděpodobnou odmlkou 1492 – 1495) a Tiskař Korandy ca 1492 – 1496. Zjevná časová návaznost jednotlivých period i filiace některých částí typografického vybavení mezi těmito anonymy může ovšem hypoteticky ukazovat také na to, že v Praze během 15. století působila pouze jediná dílna, která užívala různá tisková písma a zaměstnávala několik rozdílně školených sazečů. Obdobné stanovisko v podobě hypotézy o totožnosti Tiskaře Žaltáře s kutnohorským Martinem z Tišnova předložil roku 1997 Jaroslav Vobr.

Činnost pražského **Tiskaře Žaltáře** je dnes doložena jen dvěma jazykově českými tisky z roku 1487. Zdeněk Václav Tobolka, vycházející z archivních záznamů, původce obou publikací ztotožnil s Jonatou z Vysokého Mýta. Ten byl u příležitosti koupě domu na Novém Městě pražském v pramenech skutečně označen 1491 jako „impressor librorum olim“ a 1493 jen „impressor librorum“. Z toho vyplývá, že Jonata se v minulosti knihtiskem živil, ale Tobolkovo vztahování onoho příslovce „olim“ (kdysi) právě na Prahu 1487 je silně spekulativní. Proto Emma Urbánková odmítla Tobolkovu velkorysou fabulaci a namísto Jonaty se rozhodla vnést do české inkunábulistiky tiskaře, jehož označení odvodila z názvu nejstaršího známého opusu.

Tímto dílem je první české tištěné vydání *Žaltáře* (Praha 1487), po němž v prosinci následovalo ještě druhé vydání rytířského románu Guida de Columny *Kronika trojanská* (Praha 1487). Explicity obou tisků, stylizované podobně jako závěrečné floskule některých publikací Johanna Fusta a Petra Schöffera st., jsou datovány a opatřeny místem tisku. Sazba obou titulů je provedena jedním tiskovým písmem. Minuskulní abeceda se nadbytkem obloučků a ostrými a úzkými proporcemi liší od rozvolněné bastardy čtyř nejstarších českých opusů plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut. Morfologie většiny majuskulí se kryje s rotundou italského typu. Nadpisy Žaltáře a Kroniky trojanské jsou tištěny červeně, pro iniciály je v sazbě vynecháváno místo (v případě Žaltáře i pro všechny majuskule).

Prozatím naposledy se k problematice prvního pražského tiskaře vyslovil Jaroslav Vobr. Z dosud nepovědomé a o to překvapivější totožnosti písmového řezu majuskulní rotundy takzvaného Tiskaře Žaltáře 1487 s majuskulními písmeny jedné ze dvou rotundových abeced, které 1486 Konrad Stahel a Matthias Preinlein importovali do Brna, dovedl, že pražská dílna nedisponovala nově řezanými kopiemi tohoto písma, nýbrž přímo odlitky z brněnských matric. Poněvadž nejen tytéž, ale ještě početnější shody tentokrát již s oběma brněnskými rotundovými abecedami našel Vobr i v *Bibli české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489), hypoteticky ztotožnil pražského anonymního Tiskaře s kutnohorským **Martinem z Tišnova** (nar. ca 1420). Ten, jak Vobr dále prokazuje, většinu života strávil v kancelářských službách na Moravě, byl činný i literárně a knihtiskem se počal obírat až na sklonku života. Nemusel tedy projít školením v Norimberku, jak bylo dříve usuzováno, ale u brněnských tiskařů. Skoro už sedmdesátiletý uvedl nové řemeslo do Prahy a když jeho tamní monopol roku 1488 ohrozil takřečený Tiskař Pražské bible, odešel (patrně na pozvání) do Kutné Hory realizovat konkurenční vydání Bible 1489. Hypotézu o totožnosti Tiskaře Žaltáře a Martina z Tišnova lze dále podpořit stylistickými analogiemi jejich explicitů, v nichž Vobr spatřuje společné stopy Martinovy písařské a kancelářské profese. Poněkud průkaznější váhu má zjištění, že zbytky tiskového materiálu z Prahy 1487 a Kutné Hory 1489 přešly roku 1505 k Tiskaři Pražské bible pohromadě (v navazující Tiskárně severinsko-kosořské je pak sledujeme až do 1521).

Na pražskou činnost Tiskaře Žaltáře plynule navázal anonymní **Tiskař Pražské bible**. Jeho bohatá činnost je s přestávkami doložena mezi léty 1488 – 1515 (kdy zde počíná nová etapa, kterou označujeme souhrnně jako Tiskárna severinsko-kosořská). Zdeněk Václav Tobolka také v tomto případě, opíraje se o archivní záznamy, anonymního tiskaře ztotožnil s osobou Jana Kampa. Ten byl na české listině pražského kramáře a konšela Severina označen 1499 jako „tovařiš jeho Johannes řečený Kamp impresor“. Severin se v roli nakladatele roku 1488 skutečně podílel na výrobě první publikace této dílny, totiž *Bible české* neboli Pražské (Praha 1488), ale Kampovo jméno v ní, ba i na všech mladších tiscích schází. Kampova knihtiskařská činnost v Čechách, či za hranicemi stejně jako přesnější doba působení a případný zaměstnanecký poměr k podnikateli Severinovi proto zůstávají jen v rovině pouhých spekulací. Listina, o níž se Tobolka ve své atribuci opírá, jedná o Kampově a Severinově společném dolování v Krkonoších roku 1499 a později. Také k poměrně nedávno vyslovené domněnce Antonína Kostlána, že tiskař Jan Kamp je totožný s pražským knihkupcem 80. let „Hannuskem zum Kempf“, který byl dle účetní knihy Petra Dracha ml. spolupracovníkem agenta Johanna Schmiedhofferera, musíme zatím přistupovat skepticky.

Emma Urbánková u příležitosti nového průzkumu domácích prvotisků i tuto Tobolkovu vratkou atribuci odmítla a namísto sporného Kampa se rozhodla vnést do české inkunabulistiky takzvaného Tiskaře Pražské bible. Náhradní jméno odvodila z vžitého pojmenování nejstaršího známého dílenského výrobku. Rukopis této Pražské bible 1488 byl zřejmě kvůli urychlení výroby rozdělen u Žalmů na polovinu a sazbu pořizovali dva sazeči. Nakonec se však nesešli, neboť část textu je na rozhraní složek F_{10b} (kde první sazeč končil) a G_{1a} (druhý začínal) vysazena dvakrát, a to s drobnými odchylkami. Text není sice ilustrován, ale představuje bezesporu nejobsáhlejší domácí prvotisk. Je to první kompletní Bible tištěná nejen v českém jazyce, ale i ve všech slovanských. Dílna Tiskaře Pražské bible tak nejen v tomto případě, ale po celou dobu svého trvání reagovala na mohutný import německých a latinských knih z Německa a svou výrobu, aby se udržela nad vodou, orientovala pouze na texty jazykově české (dnes známe 13 položek z období před 1500 a 11 položek vydaných do roku 1515).

Po Pražské bibli následují původní české či přeložené spisy: Jakob Twinger von Königshofen *Martimiani* (Praha 1488), Ezopovy *Bajky* (Praha? 1488?), Vavřinec z Rokycan *Minuce na rok 1489* (Praha? 1488?), anonymní variantně zachovaná *Minuce na rok 1491* (Praha? 1490?), Matěj z Vilémova *Minuce na rok 1492* (Praha? 1491?), Jacobus de Voragine *Pasionál* (Praha 1495), který se na rozdíl od minulých edic Tiskaře Arnoštových Statut označuje ještě adjektivem „ilustrován“ a jehož některé exempláře měly vadnou sazbu opravenou pomocí tektury, *Kalendář s praktikou na rok 1496* (Praha? 1495?), dnes nezachované *Artikule sněmovní* (Praha? 1497), ilustrovaný *Nový zákon* (Praha 1497-1498), nejstarší české tištěné *Zřízení zemské vladislavské* (Praha 1500), dva dopisy Marsilia Ficina *O tom, co mají všelijací lidé činiti* (Praha? ca 1500) a první české vydání basilejských *Kompaktát* (Praha? ca 1500).

Sazba se pořizovala z částečně diakritizované bastardy jednoho písmového řezu, k němuž nejpozději 1495 přibyl druhý. Tehdy dílna (patrně s novým sazečem) obnovila činnost po tříleté přerávce, během níž se zde, anebo v zcela samostatné živnosti etabloval nový pražský řemeslník zvaný Tiskař Korandy. Zbytky staré, ale funkční bastardy byly občas přimíchány i do dalších dvou tiskových písem (švabachu a textury), které si Tiskař Pražské bible opatřil roku 1513. Dílna již před rokem 1500 běžně zvládala kupříkladu u minucí dvoubarevnou sazbu. Osamostatňovala věcný název na titulní straně (ilustrovaný *Nový zákon* 1497-1498), znala číslování pomocí apertur (Pasionál). Explicity s datací a místem tisku má před rokem 1500 jen Bible, dále kronika císařů a papežů *Martimiani*, ilustrovaný *Pasionál*, ilustrovaný *Nový zákon* a *Zřízení zemské*. Věcně pozoruhodný je explicit Bible, v němž jsou jako vůbec první čeští nakladatelé jmenováni čtyři Pražané (kramář Severin, Jan Pytlík ze Zvoleněvsí, Jan Bílý z Chlumce a Matěj od Bílého lva).

Do poloviny dnes známé produkce byly zařazeny ilustrace. Ezopovy bajky 1488? pokládáme za první knižní titul ilustrovaný v Čechách (nejstarší ilustrovaný tisk na Moravě publikoval Konrad Stahel také 1488). Bajky jsou dnes známé bohužel pouze unikátním dvoulistem. Součástí textového zlomku jsou dvě ilustrace. Námětem, kresbou i lineárním provedením řezby se oba obrázky hlásí k prototypu ezopských ilustrací, které Mistr ulmského Boccaccia zakotvil v Zainerově latinsko-německé verzi Aesopova díla *Vita et fabulae* (Ulm ca 1476-1477). Český výtvarník však dozajista vycházel z poněkud mladší předlohy, již nejlépe odpovídá Sorgova německá reedice v Augsburgu ca 1480. Poněvadž jeden ze dvou štočků byl otočen hlavou dolů, lze usuzovat, že zachovaný zlomek pochází z korektury či makulatury. Pozornost ovšem budí fakt, že pražský Ezop se pouze tímto dvoulistem prezentoval už v 16. století. Jakkoli mohl být celý náklad očten a zničen krátce po zveřejnění, není zároveň vyloučeno, že tisk byl ukončen předčasně a do distribuce se vůbec nedostal.

Dvousloupcově tištěný *Pasionál* 1495 je vybaven celkem 170 místy opakovanými anonymními ilustracemi s náznaky šrafování. Drobnější štočky jsou menší nežli šířka jednoho sloupce a přinášejí portréty světců a papežů. Na větších štočcích, jejichž šířka se kryje s šířkou sloupce nebo i dvou sloupců, jsou biblické a pašijové scény. Inspiračním zdrojem všech ilustrací se staly výtvary Wolgemutova ateliéru užité Antonem Kobergerem st. v německé verzi Voraginovy sbírky

Leben der Heiligen (Nürnberg 1488), v kontemplativní próze *Schatzbehalter* (Nürnberg 1491), kterou napsal snad františkán Stephan Fridolin, a v pověstné *Liber chronicarum* Hartmanna Schedela (Nürnberg 1493). Zpracování těchto podnětů pro český Pasionál je však velmi volné a v některých případech dokonce kompozičně bohatší nežli v *Schatzbehalteru* a Schedelově *Kronice*. Platí to především o celostranném Posledním soudu. Některé dřevořezy českého Pasionálu posloužily Tiskaři Pražské bible ještě na počátku 16. století. Dalším ilustrovaným titulem je *Nový zákon* 1497–1498. Obsahuje 180 spíše drobných opakujících se dřevořezů s pokročilejší šrafurou. Zahraniční předlohy dřevořezů prozatím zjištěny nebyly. Výjimkou je pouze závěrečný cyklus Apokalypsy, který vznikl velmi přesnou nápodobou rozměrem větších originálů hornoněmecké Kobergerovy *Bible norimberské* (Nürnberg 1483). Tytéž zahraniční ilustrace již dříve posloužily jako východisko řezáči obrazového aparátu mladší *Bible české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489). Také některé štočky Nového zákona dílna Tiskaře Pražské bible otiskovala i později.

V lednu 1501 dokončil Tiskař Pražské bible *Piesně chval božských* (Praha 1501). Byla to pravděpodobně první publikace u nás, která měla číslované listy. Jediný známý exemplář tohoto veskrze pionýrského kancionálu postrádá však titulní list. Týž Tiskař pak připravil ještě nejstarší překlad Petrarcova díla „De remediis utriusque fortunae“ do národního jazyka, a to *Kniehy dvoje o lékařství proti Štěstí a Nešťestí* (Praha 1501). Překladatelem byl Řehoř Hrubý z Jelení. Z dalších aktivit je třeba upozornit alespoň na dvě ilustrované prózy. Anonymní se nazývá *Tento traktát jest o mládenci, kterýž jsa v štěstí zpychal a svévolně upadl v nešťestí* (Praha 1505). Odborná literatura ho zkráceně cituje většinou jako Pán rady. Autorem druhé prózy *Traktát o mládenci marnotratném* (Praha 1515), pojmenovávané též *Zrcadlo marnotratných*, je Hynek z Poděbrad. Posledním dnes známým tiskem jsou artikule *Vo sněmu obecním, který držán byl na Hradě pražském ... 1515* (Praha 1515).

Textově i ilustračně pozoruhodným dílem Tiskaře Pražské bible je sborníček obsahující Husovy žalární listy, dva texty Petra z Mladoňovic o Husově a Jeronýmově pašiji a Poggiův list o smrti Jeronýma Pražského. Ačkoli publikace nemá ani titulní list, ani souborný incipit či tiskařský explicit, typologický rozbor ji dovoluje bezpečně klást do blízkosti ilustrovaného Pasionálu 1495 (totožné tiskové písmo, shodná zrcadla dvousloupečné sazby). V následujících letech po vydání katolické verze Voraginoва textu zřejmě vyvstala společenská potřeba pořídit k němu jako antipod ještě „utrakvistický breviář“. Na formální vztah mezi Pasionálem a tímto kališnickým *Dodatkem* (Praha? po 1500?) ukazují také apertury, které jsou v obou dílech tvořeny jedinou navazující abecední řadou. Dodatek známe pouze ve třech exemplářích nazývaných dle místa nálezu *Jenský*, *Herrnhutský* a *Žitavský*. Exempláře se drobně liší sazbou a také v detailech dvou podélných dřevořezů Husova a Jeronýmova upálení, které vznikly nepochybně v Čechách (výtvarné pojetí Husovy smrti je blízké témuž vyobrazení Litoměřického kancionálu). Lze tak usuzovat, že text takzvaných *Dodatků* byl pro větší zájem čtenářů pokaždé tištěn znovu.

Tak jako v letech minulých i po roce 1500 z dílny Tiskaře Pražské bible vycházejí knihy ilustrované. Naprosté novum v dějinách české knižní kultury představuje titulní dřevořez z překladu Petrarcových *Knih* 1501. Pod ještě gotizujícím obrázkem autora sedícího u písařského pultu je ve spodní polovině předvedena alegorie života. Proměnlivost lidského údělu symptomaticky znázorňuje kolo Štěstí (lat. rota Fortunae). Je obsazeno šesti postavami. Kolo, jehož pohyb ovládá všemohoucí ruka vycházející ze stylizovaného oblaku, některé postavy střídavě vynáší a jiné zase dočasně poníží. Ačkoli Petrarcův spis vydaly renomované zahraniční tiskárny do roku 1500 latinsky nejméně třikrát, tento motiv byl užit poprvé až v českém znění. Kreslíře bohužel neznáme. Úvahy, že tento Mistr českého Petrarky byl umělcem domácím, mají vzhledem k povšechně nízké úrovni naší ilustrátorské tvorby přelomu 15. a 16. století prozatím jen ráz zbožného přání – volutová ornamentika i nezaměnitelná fyziognomie osudem unášených protagonistů přesvědčivě ukazují na štrasburskou školu, prezentovanou zejména prostřednictvím tiskárny Johanna Grüningera.

Část z 11 anonymních obrázků traktátu *Pán rady* 1505 charakterizuje ornamentálně pojatá linie, vyspělá šrafura a jistá schopnost karikatury postav, zasazených do perspektivně pojatých interiérů či městské scenérie. Tobolka a po něm i Horák předpokládali, že tato část cyklu vznikla v Norimberku. Srovnáním s ilustrovanými prvotisky a postinkunábulemi štrasburského Johanna Grüningera, zejména s Brantovou edicí *Vergiliových sebraných spisů* (Strasbourg 1502) a dílkem *Adolestentia* od Jakoba Wimphelinga (Strasbourg 1505) lze vcelku přesvědčivě doložit, že původce je – tak jako u Petrarkova *Kola štěstí* – třeba hledat opět v okruhu Mistra Grüningerova Terentia a Mistra pozdní Grüningerovy tiskárny. Nápisové pásky nesou na některých dřevořezech česká jména alegorických postav. Poněvadž neuměle provedený text příkře kontrastuje s mistrovstvím vlastní řezby, lze se domnívat, že kresebné předlohy vznikly v cizině s prázdnými páskami a že textové segmenty byly do štoček vřezány dodatečně až v Praze. Touto aktualizací importované obrazy plně splynuly s obsahem díla (stejně tak rezonovaly s textem mladšího *Traktátu* Hynka z Poděbrad 1515, v němž byly dva dřevořezy cyklu otištěny znovu). Ilustracemi *Pána rady* se dílna Tiskaře Pražské bible zjevně přihlásila k novému uměleckému názoru, který dále rozvíjeli výtvarníci a tiskaři spjatí s pokračující Tiskárnou severinsko-kosořskou.

Pět jazykově českých tisků vydal snad v Praze zhruba mezi léty 1492 – 1496 takřčený **Tiskař Korandy**. Zdeněk Václav Tobolka, vycházejí opět z archivních záznamů, tyto tisky připisal jistému Benedovi. Ten byl jako „Beneda impressor“ jmenován v staroměstském kšaftu 1491. Ze záznamu sice vyplývá, že Beneda se v minulosti knihtiskem živil, avšak nevíme, zda v Čechách, či za hranicemi, a ani neznáme přesnou dobu jeho působení. Emma Urbánková u příležitosti nového průzkumu českých prvotisků i zde vnesla do domácí literatury pojmenování tiskaře odvozené od jména autora nejvýznamnějšího díla, totiž univerzitního mistra a administrátora podobojí Václava Korandy ml.

Tím však problémy s tímto anonymem nekončí. Poněvadž explicity všech pěti titulů místo tisku neuvádějí, lokalizace dílny do Prahy se opírá pouze o hypotetickou vazbu jejího majitele na literární okruh Univerzity (Václav Koranda ml., Matěj z Vilémova). Přijmeme-li víru, že Tiskař Korandy působil skutečně v Praze, zjistíme, že čtyři z pěti jeho publikací spadají do doby nečinnosti Tiskaře Pražské bible (totiž do let 1492 – 1495). Tato časová návaznost obou pražských anonymů i totožnost některých iniciál uváděných oběma tiskárnami do minucí 1488 – 1496 pak může pospolu naznačovat, že Tiskař Korandy neměl vlastní živnost a že všech pět mu připisovaných tisků připravila dílna Tiskaře Pražské bible v době její údajné nečinnosti. Knihy jsou poprvé v Čechách vysázeny švabachem. Toto vcelku nově šířené tiskové písmo pocházelo zřejmě z Norimberku. Nemělo akcenty a po roce 1496 se stopy po něm ztrácejí (švabachové abecedy užívané od 1498 Mikulášem Bakalářem v Plzni a od 1513 Tiskařem Pražské bible měly odlišné písmové řezy opatřené diakritikou).

Takřčenému Tiskaři Korandy se připisuje 5 prvotisků: jednolist Matěje z Vilémova *Minuce na rok 1493* (Praha? 1492?), šestilistový překlad německé *Pranostiky kolínské na rok 1493* Sigismunda Fabriho (Praha? 1492?), obsáhlý *Traktát o velebné a božské svátosti oltářní* (Praha? 1493), dle jehož autora Václava Korandy ml. byla celá skupina tisků pojmenována, dále *Minuce na rok 1496* (Praha? 1495?) a konečně *Minuce na rok 1497* (Praha? 1496?). Obě posledně jmenovaná jednolistová díla jsou anonymní.

Přibližné datování červeno-černých minucí a pranostiky lze odvodit přímo z časové platnosti textů. Přicházejí tu iniciály a obvyklé dřevořezy, např. Fabriho Pranostiku doprovázející obrázek Jupitera je kopií německé předlohy. Také způsob zavádění signatur a číslování listů české verze Pranostiky kolínské vychází z originálu. Přesné denní datum obsahuje jen Korandův Traktát. Je sice typograficky méně zdařilý (namísto iniciál má jen vynechaná místa a počet řádků na stránkách není jednotný), avšak přináší v dějinách české knihy naprostou novinku. Tou byl titulní list, na jehož líci se nacházel věcný název a na rubu obsah.

5 ČEŠTÍ A MORAVŠTÍ TISKAŘI 15. STOLETÍ (KUTNÁ HORA, PLZEŇ, BRNO, OLOMOUC)

Po Plzni, Vimperku a Praze se čtvrtým městem v Čechách, které před rokem 1500 poznalo umění knihtisku, stala **Kutná Hora**. Zdejší prvotiskař a pravděpodobně literárně činný moravský písař **Martin z Tišnova** (nar. ca 1420) působil pouze v roce 1489. Vedle vimperského soupeřníka Johanna Alacrawa je to druhý jménem známý český řemeslník a zároveň nejstarší jménem povědomý typograf domácího původu v Čechách. Jaroslav Vobr, jak již bylo uvedeno výše, se pokusil Martina z Tišnova ztotožnit s pražským anonymním Tiskařem Žaltáře. Po krátkém Martinově kutnohorském vystoupení, které se překvapivě kryje také s česko – moravskými obchodními kontakty německého tiskaře, knihkupce a nakladatele Petra Dracha ml., řemeslo ve městě až do počátku 18. století zaniklo.

Jediným dílem, které lze s Martinem z Tišnova prokazatelně spojit, je *Bible česká* neboli Kutnohorská (Kutná Hora 1489). Její text doplňuje 116 místy se opakujícími dřevořezů. Všechny (včetně apokalyptických jezdců s papežem v tlamě pekelné u Zj 6,9) jsou kopiemi větších originálů hornoněmecké Kobergerovy *Norimberské bible* (Nürnberg 1483). Kopie pořídil patrně český dřevořezáč. Jak dovolovaly jeho schopnosti, nesnažil se Kobergerův cyklus kopírovat, nýbrž zjednodušenou lineární kresbou přebíral jen některé motivy a jinými se pouze inspiroval. Nejen umělecká, ale i řemeslná úroveň zůstaly ovšem daleko za zahraniční předlohou. Mělkost řezby dokonce způsobila, že některé štočky se vyčerpaly již během tisku a musely být nahrazeny novými. Jiné však fungovaly ještě na počátku 16. století. Některé exempláře Bible mají v závěru před rejstříkem natištěn čtvercový signet. Představuje dvěma havíři přidržovaný znak Kutné Hory s připojeným korunovaným písmenem W(ladislav). Z mnohem vyšší umělecké kvality dřevořezu lze soudit, že štoček nepořídil autor ilustračního cyklu, nýbrž zkušenější řezáč, který asi přihlédl k nástěnné kutnohorské malbě. Dle našich současných vědomostí je tento signet nejstarší námětem bohemiální dřevořez. Výběr motivu zde mohl být inspirován signetem krakovského Němce Sebalda Feiela.

Kardinálním problémem Kutnohorské bible jsou typografické, věcné a pravopisné odchylky dnes známých 41 exemplářů. Karel Rafael Ungar znal roku 1786 dvě vydavatelské varianty, jednu se znakem a druhou bez znaku. Díky této zkušenosti stanovil přítomnost či absenci signetu za závazný distinktivní rys prvního a druhého vydání. Emmě Urbánkové při práci

na bibliografii českých prvotisků 1986 neušlo, že rozdílů mezi exempláři je více, ale z praktických důvodů Ungarovo pravidlo zachovala. Teprve Jaroslav Vobr (1993) přesvědčivě doložil, že signet není spolehlivým kritériem a že díky technickým potížím tiskárny vzniklo mnohem více bibliograficko-vydavatelských derivátů.

Tiskař Arnoštových Statut se na počátku druhé poloviny 80. let 15. století definitivně odmlčel a **plzeňský** knihtisk byl obnoven až 1498. O jeho resuscitaci se zasloužil **Mikuláš Bakalář** (rodovým jménem Štětina, zemř. mezi 1514 – 1520), raně renesanční tiskař a nakladatel a zároveň nejstarší osobnost českého knihtisku, o níž existují alespoň kusé biografické informace. Jeho činnost je doložena knižní produkcí 1498 – 1513.

Předpokládaný Bakalářův slovenský původ se odvozuje z několika narážek v jeho předmluvách a z heraldického dřevorezu 1506 (?), který je považován za signet (tři lipové listy rostoucí na protažených stopkách z trojvrší, chápaného v této souvislosti jako symbol Horních Uher). Lze předpokládat, že knihtiskařské řemeslo si Bakalář osvojil během studií v Krakově. Do katolické Plzně, spřízněné s Krakovem přinejmenším rodáky studujícími na tamní katolické univerzitě, se přistěhoval někdy před rokem 1493. V městských knihách vystupuje naposledy roku 1514 – tehdy přestal asi podnikat, poněvadž jeho tiskové písmo se objevuje v pražské dílně Mikuláše Konáče z Hodiškova.

Bakalářova knižní produkce je dnes dochována asi 26 většinou unikátními a neúplnými tisky. Rozsahem drobnějších osm z nich bylo vydáno v posledních letech 15. století, totiž Bernhard von Breydenbach *Život Mohamedův* (Plzeň 1498) a *Traktát o Zemi svaté* (Plzeň 1498), *Lucidář* (Plzeň 1498), Thomas a Kempis *O následování Krista Pána* (Plzeň? 1498), eucharistický *Traktátík o divích ... při velebné svátosti* (Plzeň 1498), satirickou rozmluvu *Podkoní a žák* (Plzeň? ca 1498), *Život Adama a Evy* (Plzeň? ca 1498) a rozsáhlejší *Žaltář* (Plzeň? 1499). Na počátku 16. století vytiskl Bakalář objemný sborník *Knihy čtvery, dvoje s. Jana Zlatoústého, první jsou O napravení padlého a druhé na tuto řeč, že žádný urážen býti nemouž, Cypriána pak svatého též knihy dvoje* (Plzeň 1501). Dále vytiskl mimo jiné *Kroniku sedmi mudrcův* (Plzeň? 1501?), *Knihy nábožná, jenž slove Barlaam* (Plzeň 1504), Johannes Guallensis *Kroniky římské o čtyřech stěžejných ctnostech* (Plzeň 1505), *Spis o Nových zemích Ameriga Vespucciho* (Plzeň? ca 1506), *Knihy žalmové jsou složené od svatého Davida* (Plzeň 1508), Jan z Vodňan *Proti bludným a potupeným artikulóm pikharským [sic!] ... traktát* (Plzeň 1510), Guarinův *Vokabulář lactifer* (Plzeň 1511), *Kronika o narození velkého Alexandra Makedonského* (Plzeň 1513), Jean de Mandeville *Knížka o putování jeho po světě, po zemi i po moři* (Plzeň 1513) a prozatím dnes poslední známý titul *Minuce ... na rok 1514* Sebaldy Pusze (Plzeň 1513?).

O koprodukcí Bakaláře s norimberským tiskařem Hieronymem Höltzelem víme zatím pramálo. Problematickou tak dodnes zůstává společně vyrobená jednolistová minuce na rok 1507 *Od narození Pána našeho Jezu Krista ... tuto se podpisuje* (Nürnberg? Plzeň? 1506?), kterou sestavil lipský profesor Konrad von Nürnberg (Konrad Tockler). Pouze v této a žádné jiné tiskovině je k vidění dřevorez, pokládaný rádoby za Bakalářův tiskařský signet. Vedle signetu jsou u spodního okraje minuce bez rozlišení profesních podílů podepsáni „Mikulass Bakalarz [a] Geronim Heltzl“. Dosud panovalo mínění, že rozmnožení tisku obstaral Bakalář a že Höltzel byl jen nakladatelem. Předběžný typologický rozbor písma však dle Mirjam Bohatcové naznačuje závěr zcela opačný. Prezentační (signetové) poslání dřevorezu by tak mohlo být v souvislosti s Bakalářem zpochybněno, nehledě na skutečnost, že právě z Höltzelovy dílny vyšla i německá verze Konradovy minuce.

Ačkoli Bakalář nepocházel z Čech, tiskl s výjimkou česko-latinských titulů z roku 1508 a 1511 jen česky. Jeho pestrá ediční činnost výrazně postoupila nad vydavatelský profil starší plzeňské dílny Tiskaře Arnoštových Statut. Bakalářův model vůbec poprvé v dějinách českého knihtisku akceptoval takřka celý žánrový terén soudobé rukopisně šířené četby. Pro široké lidové publikum tiskl jak katolickou literaturu teologickou a nábožensky výchovnou, tak vzdělavatelskou a zábavnou. Uváděl do oběhu starší domácí tvorbu šířenou zatím jen v opisech (*Podkoní a žák* 1498, *Barlaam* 1504) i díla soudobá. V jeho modelu nalezly vedle sebe uplatnění u nás nejstarší tištěné knížky lidového čtení a cestopisy, veršované adaptace nadnárodních látek i humanistické překlady pořízené Viktorinem Kornelem ze Všehrd a Řehořem Hrubým z Jelení.

Bakalář vlastnil zprvu jen jednu písmovou sadu diakritizovaného švabachu. Tu patrně rozprodal (část zřejmě zakoupil Jan Moravus) a nejspíše 1510 počal tisknout dvěma novými. Menší švabach užíval pro sazbu textu a větší pro nadpisy. I tyto nové písmové řezy, jimiž stejně jako starším švabachem dle soudobých domácích zvyklostí tiskl také latinské pasáže, byly opatřeny diakritikou (menší, textový švabach přešel 1514 na Konáče). Jednolistové minuce předčí úpravu knižních publikací, které nesou všechny rysy teprve se rodící renesanční typografie. Červeno-černý tisk byl užit vedle minucí pouze v druhém domácím vydání *Žaltáře* 1499. Knihy jsou uváděny tradičním incipitem a impresorské údaje přicházejí v závěrečném explicitu. *Kronika o Alexandrovi* z roku 1513 je však pravděpodobně nejstarší jazykově českou publikací, jejíž titulní strana obsahuje samostatné impresum. Dílna neměla iniciály a vynechaná místa sporadicky vyplňovala reprezentantou. Nebyla při ruce ani větší zásoba ilustračních štočků. V Breydenbachově *Traktátu* z roku 1498 však

Bakalář užil v dějinách českého knihtisku opět poprvé titulní dřevořez. Poněvadž zobrazuje plachetnici s kormidelníkem a několika poutníky, velmi dobře se pojí k incipitu vysázenému nad dřevořezem. Řezáč obrázku, nikoliv začátečník, byl patrně inspirován kresebně jednoduchým štočkem z augsburské dílny Günthera Zainera (1477).

Počátky knihtisku na **Moravě** mohou být spjaty s olomouckým biskupstvím, které z Benátek patrně pozvalo roku 1486 německého tiskaře Stahela, k němuž se (nejpozději 1491) přidružil krajan Preinlein. Jako místo podnikání nebyla ovšem zvolena Olomouc, sídlo biskupa a přirozené centrum Markrabství, nýbrž **Brno**. Jak jsme již připomněli, knihtisk byl do Brna importován na vyšší technologické úrovni nežli do Čech. Svědčí o tom červeno-černý tisk a schopnost zapojování iniciál a notové osnovy do sazby. Třetina produkce obsahuje také dřevořezy (valná část z nich nevznikla na rozdíl od Čech jako kopie zahraničních vzorů, nýbrž má původní ráz). Nejvýraznější distinktivní rys prvotisků vzniklých na Moravě a vzniklých v Čechách spočívá však v žánrovém terénu a jazyku publikací. S jedinou výjimkou na Moravě není vůbec zastoupena beletrie. Přicházejí jen latinskojazyčná díla administrativní, liturgická, právní a konfesijně polemická. Plnou třetinu produkce tvořily pak drobné merkantilní donáty, almanachy a odpustkové listy. Tak jako se české dílny vymezovaly vůči německému importu knižního zboží prvořadě prostřednictvím češtiny, oba němečtí tiskaři v Brně našli volný prostor v příležitostných tiscích.

Konrad Stahel (nar. po 1450) po předpokládaných studiích na univerzitě v Ingolstadtu se během druhé poloviny 70. let řemeslu vyučil v německém Blaubeurenu u Konrada Mancze. Jako řemeslník se objevuje 1482 nejprve společně s Benediktem Mayrem v Pasově a o málo později v Benátkách. Zde se Stahel seznámil také s Erhardem Ratdoltem a udržoval s ním kontakty i později. Odtud 1486 odešel do Brna, kde snad tou dobou žili jeho příbuzní. Rokem 1499 však veškeré doklady o Stahelově existenci končí. Tiskař **Matthias Preinlein** pocházel z německého Ulmu. Ranou činnost lze prokazatelně doložit jen dílem *Missale Strigoniense* (Brno 1491), v jehož explicitu je spolu s kolegou Stahelem uveden jako bývalý „impressor Venetus“. Roku 1499 se z Brna přestěhoval do Olomouce, kde částečně Stahelovým a částečně Kobergerovým písmem vytiskl dvě menší satirická díla. Pak se jakékoli doklady o Preinleinově existenci také vytrácejí.

Brněnská dílna nepracovala bastardou, nýbrž dvěma písmovými řezy rotundy italského typu. Prvním známým tiskem je *Agenda Olomucensis* (Brno 1486). Mezi následujícími nástěnnými almanachy, školními donáty a odpustkovými listy se nejvýpravněji jeví *Chronica Hungarorum* Johanna Thurócze (Brno 1488). Text do výroby pravděpodobně zadal humanista Jan Filipec (1431 – 1509), moravský rodák, který se pohyboval v blízkosti krále Matyáše I. Korvína. V časové proluce, kdy v celých Uhrách (Maďarsku) ani ve Vídni knihtisk neexistoval, Brno bylo snadněji dosažitelné. Šlo o nejobemnější zakázku, jakou dílna do té doby realizovala, a také o první ilustrovanou knihu tištěnou na Moravě. Text provází 42 ilustrací trůnicích uherských králů. Štočky pocházely z Německa a vykazovaly vliv Mistrů ulmské Zainerovy dílny. Další obsáhlou publikací bylo *Missale Strigoniense* (Brno 1491). Štoček kánonového listu pocházel z Ratdoltových zásob, a poněvadž jím byl použit v souběžně připravovaném misálu pro augsburskou diecézi, lze předpokládat, že brněnská tiskárna potřebný počet otisků Ukřížování od Ratdolta odkoupila. Tento Ostřihomský misál je v našem starším knihtisku snad jediný produkt sloužící výlučně potřebám zahraničního regionu.

Přerušení knihtiskařského řemesla v Brně 1499, které pak trvalo po celé 16. století, lze vysvětlit jednak nezájmem brněnské městské rady a jednak mizející podporou olomouckého biskupství, jehož objednávky liturgické literatury byly zadávány v letech 1498 a 1499 do Norimberku a Štrasburku. Roku 1499, kdy v Brně stopy po Stahelovi mizí, se jeho bývalý společník Matthias Preinlein přesunul do **Olomouce**, ale po vydání dvou drobných prvotisků i on Moravu opouští. Na počátku 16. století Olomouc hostila ještě dva další tiskaře z německy mluvících zemí, a to Konrada Baumgartena v letech 1500 – 1502 a Libora Fürstenheina roku 1504.

Konrád Baumgarten (ca 1480 – po 1514) pocházel z německého Rottenburku/T. Poprvé se o něm dovídáme jako o zakladateli knihtisku v Gdaňsku 1498? – 1499. Patrně na pozvání humanisty Augustina Morava (Käsenbroda) přesídlil na podzim 1500 do Olomouce. Vydával tu výhradně latinské a německé tituly (dnes máme povědomost o třinácti), a pomáhal tak prosazovat rekatolizační program tamní kapituly. Ten byl zřejmý hned z první knihy, totiž Augustinova útoku proti jednotě bratrské *Tractatus de secta Waldensium* (Olomouc 1500), nebo z pozdějšího díla dominikánského inkvizitora Heinricha Institorise *Sanctae Romanae ecclesiae fidei defensionis clippeum adversus Valdensium seu Pickardorum heresim* (Olomouc 1501 a opakovaně v téže tiskárně 1502). Vedle toho zde vychází odpustkový list papežského legáta Petra Isvaliese *Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum* (Olomouc 1501). Některé typograficky odlišné exempláře tohoto odpustkového listu mají na rubu natištěnou nejstarší u nás doloženou nakladatelskou a knihkupeckou nabídku.

Baumgarten neměl na Moravě žádnou konkurenci a ve srovnání s nepočtenými „kamennými“ tiskárnami v Čechách nutno přiznat, že pracoval s hojnějším repertoárem tiskového písma (vlastnil texturu, bastardu a rotundu). Vedle staršího dřevořezu s klečícím andělem a znaky Moravy a Brna, který se všeobecně považuje za signet jeho předchůdce

Konrada Stahela, používal Baumgarten od 1501 vlastní značku s mluvícím motivem: holý kmen stromu (něm. Baum) s vyraženými listy v noční zahradě (něm. Garten). Baumgarten byl činný i dřevořezácky. Ivo Hlobil mu připsal vyobrazení sv. Václava s korouhví uprostřed dvou andělů jako štítonošů, které provází Augustinův protibratrský Traktát 1500. Je to upravená verze štočku monogramisty HF pro Stahelovo *Psalterium Olomucense* (Brno 1499). Baumgartenovi se přisuzuje i poněkud primitivnější adaptace sv. Václava (Isvaliesův odpustkový list 1501) a řezby erbů (Institorisův Clipeus 1502). Všechny ilustrace spojuje konzervativně prostředkovaný styl norimberského ateliéru Michaela Wolgemuta. Roku 1503 se Baumgarten pracovně uchýlil do Vratislavi (1503 – 1505) a Frankfurtu/O. (1506 – 1509).

Na jeho místo v Olomouci nastoupil další, pravděpodobně také kočovný tiskař **Libor Fürstenhein**, pocházející z rakouského Heiligenstadtu u Vídně. Z jeho olomoucké etapy se dodnes zachovala jen humanistická učebnice latiny od Marca Bauernfeinda *Ad Moravorum pueritiam pedagogus grammatices* (Olomouc 1504). Unikátní exemplář se vstupním dřevořezem sv. Václava, který užil již Baumgarten, je uložen ve vídeňské Národní knihovně. Z období před příchodem do Olomouce ani z pozdějších let žádné zprávy o Fürstenheinovi nemáme. Po jeho odchodu Olomouc zůstala až do 1538 bez tiskárny.

6 VÝVOJ KNIHTISKU V ZAHRANIČÍ BĚHEM PRVNÍ POLOVINY 16. STOLETÍ

Knihtisk nazývaný v počátcích 16. století pořád ještě „černým uměním“ se již zcela připoutal k městským aglomeracím a typ kočovného tiskaře prakticky vymizel. Síť soukromých komerčních tiskáren významně posilovaly institucionální dílny i soukromé, převážně nevýdělečné provozy financované aristokracií, duchovními nebo bohatým patriciátem. Technologie knihtisku se po roce 1500 zhruba na tři století ustálila. Okolo poloviny 16. století se z tiskařské profese vydělilo pouze písmolijectví a sazečský materiál získal zbožní charakter. Druhy písma uplatňované běžně při sazbě prvotisků postupně mizely. Nejprve byla ve 20. letech 16. století vytěsněna bastarda, zhruba o deset let později rotunda a okolo poloviny století i textura. Západní knihtisk přešel u sazby textů v národních jazycích již setrvale na antikvu. Pro tisky německých jazykových oblastí se monopolně uplatnil nejdříve švabach a od druhého desetiletí 16. století také fraktura (tato dvě písma zcela ovládla i český a moravský knihtisk, který sice antikvu užíval, avšak jen pro sazbu latinského textu).

Markantní změny směrem k unifikaci, která byla a je průvodním jevem knihtisku, neznamenalo pouze písmo, ale celá typografie tištěné knihy. Některé tiskárny sice setrvačně udržovaly prvotiskový ráz produkce hluboko do první třetiny nového století, avšak renesančně a humanisticky orientovaní jednotlivci prosazovali nové pojetí řemesla už krátce před rokem 1500. Sazeči vedení principy střídmosti, účelnosti a důslednosti ustalovali vnitřní strukturu starých tisků. Byl kodifikován titulní list s informačně-dekoračním posláním, před a za hlavním textem se vžily takřčené rámcové části (hlavně děkovaná, prestižní a o finance prosící dedikace). Zveřejňovaný text byl s ohledem na pohodlnější recepci členěn kapitolami a odstavci. Při sazbě mizely abreviace a ligatury a naopak rostl význam sémanticko-logické interpunkce. Foliový formát knihy, směřující převážně jen do učeneckého prostředí, ztratil své monopolní postavení, protože hlavním konzumentem literatury se stal čtenář z různých laických prostředí, žádající knihu příručích rozměrů. Za doplňkové měřítko knihtisku se s rostoucím zájmem o bibliofilie počala považovat kvalita a druh papíru (později přibyl ještě souzvuk s vazbou).

Vůbec poprvé byl zohledněn požadavek vizuálního souladu textové a obrazové složky. Ilustrace a morfologicky bohatě rozvinutý knižní dekor neměly však pouze estetické poslání, ale účelným zasazováním do textu usnadňovaly jeho recepci. Harmonie jako ideál antické estetiky tak v renesanci ožila grafickou a výtvarnou syntézou dekoru, písma, ilustrací a případně i jednodušší, ale účelné knižní vazby. Kánon renesanční typografie přetrval v podstatě dodnes.

Přestože klíčová role připadla kresebnému obrazu vrcholné antikvy, nový knižní styl přijali též sazeči gotického a novogotického písma. Morfologicky strážlivé antikvě konvenoval ovšem liniový dřevořez nebo mědiryt, kdežto ideálním pendantem hmotnějšího gotického a novogotického písma byl robustní šrafovaný dřevořez. S ohledem na kresebné přednosti Jensonovy antikvy a pod vlivem architektonického tvarosloví se prosadily další přístupy k vizualizaci stránkové sazby (vlýs a viněta jako antipody, rám jako hraniční prvek, trojúhelník jako obrazec ztrácející se sazby). Na antické architektuře byl poučen také nový typ titulní kompozice (perspektivně pojatá bordura s tympanonem a bočními sloupy jakoby naznačujícími, že čtenář vstupuje do sakrálního prostoru). Všechny tyto novinky přejali i sazeči novogotického písma. Přístup k nepotištěné ploše byl diferencovanější. Zatímco u antikvové sazby bílá místa získala charakter aktivního prvku grafického sdělení, ve švabachu a fraktuře byla naopak potlačována alespoň dekorem, neboť u sazečů novogotických písem nepotištěná plocha vyvolávala horror vacui.

Estetickou úroveň knižní produkce však silně ovlivňoval tržní mechanismus. Zboží určené méně majetnému domácímu publiku se proto vyrábělo zpravidla v menších formátech a z typografického hlediska levněji (knížky lidového čtení,

modlitební knihy, kramářské písně, školní učebnice), zatímco knihy psané a tištěné obecně srozumitelnými jazyky a směřující na nadnárodně zastoupené trhy musely kvalitou sazby, dekoru, ilustrace i vazbou obstát před konkurencí.

Nejtřízlivěji odhadovaný spodní limit evropské produkce 1501 – 1600 se pohybuje v řádu 210.000 knižních titulů, což při průměrném nákladu 1.500 výtisků znamená asi 315 milionů exemplářů celkem. Srovnáme-li tyto orientační údaje s předpokládanými objemy prvotisků, zjistíme, že počet bibliografických jednotek se oproti počátkům knihtisku zvýšil 8x a množství vytištěných knih vzrostlo 39x. Díky bibliografii VD16 lze statisticky přesněji uchopit jazykově německá území, na nichž tiskaři během 1501 – 1600 vyprodukovali přinejmenším 87.752 jednotek (v Čechách a na Moravě vzniklo v tomtéž období asi 4.400 jednotek).

Počínaje 16. stoletím se počala výroba propojovat s nakladatelstvím, ale tento proces lze prozatím stopovat jen u několika velkých rodinných firem (Johann Froben, Aldo Manuzio st., Christophe Plantin, Marek Scharffenberg). Literární život i řemeslo nebyly pořád ještě myslitelné bez pragmaticky pěstovaného institutu mecenášství, které se stalo hlavním ekonomickým hybatelem výroby. Jedním z nástrojů k získání alespoň dodatečné přízně a finanční pozornosti byla spisovatelova či tiskařova dedikace společensky výše postavené osobě. Od 16. století výrobu počali finančně podporovat či zcela zajišťovat také autoři, mající přirozený zájem na publikaci svých textů. Každý přímý podporovatel slovesného umění i tiskařského řemesla pak vlastně substituoval nakladatele v moderním slova smyslu (u nás tomu tak bylo až hluboko do 18. století).

Část produkce 15. století se zcela automaticky včlenila do edičního modelu renesančních tiskařů. Monopol náboženské a nábožensky výchovné literatury sice neskončil, ale již před polovinou 16. století počal být narušován nově se konstituujícím proudem mravněvýchovným, naukovým, cestopisným a zábavným. Nejsilnějším konzumentem tištěné literatury se stal patriciát, ovlivňující svými zájmy a potřebami ediční modely tiskáren a nakladatelů. Řemeslo proto neuspokojovalo pouze prakticistní zájmy čtenářů, ale vstoupilo i do služeb politického a konfesijního zápasu. Záleželo jen na pohotovosti tiskařů, nakladatelů a knihkupců, s níž dokázali aktuální společenské, náboženské či válečné události zveřejnit. Tím došlo k silnému nárůstu publicistiky a jiné drobné časové literatury (polemický a satirický jednolist, novinový leták).

Mnozí tiskaři se od počátku 16. století bez nároku na rychlé zbohatnutí zapojili do riskantní obhajoby nekatolických konfesí. Mnozí veřejně hájili právo na šíření svobodných informací. Známe dostatek i těch, jejichž ediční model bez ohledu na finanční ztráty cílevědomě směřoval ke kultivaci nižších vrstev společnosti. Nebylo proto výjimkou, když ediční linie téměř každé tiskárny čas od času změnila svou orientaci a byla doplněna vydáním díla s odlišnými ideovými či žánrovými charakteristikami, jež měly zaručit příznivý zisk.

K propagátorům renesančního knihtisku a humanistické ediční praxe patřili především Aldo Manuzio v Benátkách, Johann Froben v Basileji a Josse Bade v Paříži. **Aldo Manuzio st.** (1449 – 1515) se obklopil kruhem domácích i zahraničních učenců, jejichž účast při přípravě textů přiznával symptomatickým impresem „in Aldi Romani Academia“. Vydával řecké klasiky a latinské i italské autory. Spolehlivě a téměř bezchybně korigované texty se vyznačují vysokou mírou ediční kritiky. Ačkoli měl k dispozici kvalitní typografickou výbavu Jensonovy dílny, navázal úspěšnou spolupráci s rytcem Francescem Griffem. Jeho nový druh doprava skloněné antikvy zvaný dnes polokurziva, ač chráněn od roku 1502 privilegiem, byl často napodobován. Drobnější sazba pořízená tímto písmovým materiálem dovolila zmenšit formát knih z běžného folia na dosud málo obvyklou, avšak pro cenovou dostupnost velmi vítanou **osmerku**. V sazbě se poprvé uplatnil široký repertoár interpunkčních znaků, do té doby ještě neužívaných. Dle potřeby bylo na způsob marginálií zaváděno také číslování řádků. Sazba, dekor a ilustrace nebo barva papíru (bibliochrom) byly zde citlivě vnímány jako vzájemně se doplňující části vyvážené knižní struktury. Řemeslný knihtisk tak vzestupoval na uměleckou úroveň. Pro knihy vyšlé z této dílny se vžil označení aldinky. Z hlediska grafické syntézy obrazu, sazby a iniciál vstoupil do dějin knihtisku latinský traktát dominikána Francesca Colonna *Hypnerotomachia Poliphili* (Venezia 1499). Na pozadí autorova alegorického snu o putování Poliphila za milovanou Poliou se zde poprvé prezentují estetické postupy raně renesančního knihtisku. Text doprovází 171 mnohdy dvoudílných dřevorezů dle kresebných předloh takzvaného Mistra Colonna Poliphila. Kresebně čisté a šrafurov takřka nestínované ilustrace velmi dobře korespondují s jednoduchou konstrukcí antikvové ztrácející se sazby. Grafická syntéza všech prvků je v *Hypnerotomachii* umocňována nikoli nahodile vybranými, ale jednotně řešenými konturovými verzálami. Většina z nich spočívá na jednosměrně šrafovaném pozadí a je přizdobena průpletem. *Hypnerotomachie* symbolicky uzavírá nejstarší etapu vývoje výtvarné konstrukce knihy a ukazuje nový směr.

Dalším slavným humanistickým tiskařem, jehož pověst překročila jak hranice Švýcarska, tak i celé německy mluvící Evropy, byl **Johann Froben** (ca 1460 – 1527). Narodil se v Německu a do Basileje přišel studovat univerzitu. Brzy kolem sebe soustředil akademii humanisticky smýšlejících vzdělanců, nazývanou Sodalitas Basiliensis. Jako tiskař je doložen

mezi léty 1491 – 1527. Od roku 1514 zaměstnával ve funkci editora a korektora Erasma Rotterdamského a od 1524 zde jako správce, obchodní agent i korektor působil Čech **Zikmund Hrubý z Jelení** (1497 – 1554). Tento latiník, grekolog a specialista na patristickou literaturu se také stal po zaměstnavatelově smrti vůdčí autoritou Basilejské akademie. Frobenovu ediční politiku i estetickou úroveň publikací ovlivnilo silné přátelství s Erasmem Rotterdamským. Podstatná část Erasmovy literární tvorby byla tiskem publikována poprvé právě zde. Také ostatní Frobenova produkce byla bezvýhradně zaměřena na náboženskou, filozofickou a filologickou literaturu. Tiskárna vydala více než 320 publikací, proslulých jak vysokou úrovní renesanční výzdoby, tak i spolehlivostí ediční, sazečské i korektorské práce. Od roku 1515 Froben angažoval Hanse Holbeina ml., který se rázem proslavil už svou basilejskou prvotinou, totiž ilustracemi k Erasmově latinské *Chvále bláznovství* (1515). Po Johanově smrti se do čela firmy dostal jeho syn z prvního manželství **Hieronymus Froben st.** (1501 – 1563). Z bohemikálního hlediska je zajímavá edice slovníku Zikmunda Hrubého *Lexicon symphonum* (Basel 1537-1544), v němž byla v zahraničí poprvé užitá pro sazbu českých slov nediakritizovaná antikva. Hieronymus během svého působení výrazně obohatil původní ediční model také o tituly lékařské a přírodovědné. Antonín Rybička vnesl do české odborné literatury hypotézu, že u Johanna Frobena (správně Hieronyma st.) se během druhé poloviny 30. let zdokonaloval budoucí pražský typograf Jiří Melantrich z Aventinu. Jeho pobyt v Basileji však není dosvědčen ani korespondencí tiskárny, ani archivními prameny tamní univerzity (jako tovaryš měl být imatrikulován) a skutečnost, že jeden z Melantrichových signetů kopíroval motiv frobenovského kerykeionu (okřídlené hole), pro doložení basilejského pobytu naprosto nedostačuje. V době, kdy se signety zcela volně přejímaly na dálku, má toto svědectví stejně mizivou hodnotu jako povědomost o Melantrichově dluhu, zaznamenaném v účetní knize Frobenů roku 1559 (jednalo se o 50 fl. za zboží odebrané na frankfurtském veletrhu). Dluh nanejvýše dokazuje, že Melantrich s Frobenovou tiskárnou jednal obchodně v Německu, nikoli však, že v Basileji nějaký čas bydlel.

Do trojice významných tiskařů humanistů patří **Josse Bade** (1462 – 1535), rozený poblíž Bruselu v městě Assche (odtud lat. podoba Ascensius). Usadil se nejprve v Lyonu a od 1498 bydlel v Paříži, kde 1503 založil tiskárnu a provozoval ji vedle profesorského úvazku v oboru klasických literatur na Sorboně až do konce života. Podobně jako jeho kolegové Johann Froben v Basileji a Aldo Manuzio st. v Benátkách stal se zapáleným propagátorem humanismu. Vydal na 400 typograficky velmi úpravných titulů, mezi nimiž převládali řečtí a latinští klasikové a soudobí myslitelé (Sebastian Brant, Erasmus Rotterdamský). Od roku 1507 jako signet užíval známé a později mnohokrát kopírované vyobrazení knihtiskařského lisu. U nás Bادهo značka ožila ve spojitosti s tiskařem Oldřichem Velenským, který si ji, jak bylo tehdy obvyklé, drobně upravenou přivlastnil.

Dalším všestranně nadaným francouzským humanistou byl **Geoffroy Tory** (1485 – 1533). Uplatnil se jako básník a překladatel, kreslíř, kaligraf, tiskař, nakladatel i knihvazač. Od roku 1522 se soustředěně věnoval výtvarnému doprovodu modlitebních hodinek a o dva roky později obdržel nakladatelské privilegium na jejich šíření. Kresebné návrhy širokých ornamentálních rámců stran, ilustrací a mistrovských iniciál vycházely z italského, značně dekorativního obrysového stylu. Pokud řezáč předlohy nerealizoval dřevořezem bílé linie, ale klasicky černě na bílém pozadí, bylo dosaženo ideálního souznění dekoru a ilustrace se světlým, kresebně odlehčeným písmovým obrazem antikvové sazby. Roku 1525 otevřel Tory v Paříži vlastní tiskárnu a o pět let později získal titul dvorního tiskaře krále Františka I. Rozšířil tu mimo jiné svůj dlouho připravovaný traktát *Champfleury ... l'art et science de la deue & vraye proportion des lettres attiques* (Paris 1529). První, filologickou část Tory koncipoval jako pojednání o francouzském pravopisu a jeho reformě. Druhá část se zabývá původem a konstrukcí antikvy na základě spekulativně matematických teorií Leonarda da Vinciho o proporcích lidského těla. V poslední části pak přicházejí doklady starší i soudobé francouzské kaligrafie. Ty ještě několik následujících desetiletí ovlivňovaly tvorbu majuskulního tiskového písma, které bylo Toryho zásluhou emancipováno od přežitků rukopisné techniky.

Německo získalo silné podněty pro rozvoj renesanční světské ilustrované knihy z uměleckého okruhu císaře Maxmiliána I., který během své vlády (1508 – 1519) proslul jako sběratel knih a velký iniciátor a pěstitel renesančních bibliofilii augsburského tiskaře **Johanna Schönspergera st.** (zemř. 1520). K nejstarším soukromým tiskům patří Maxmiliánem sepsaná modlitební kniha *Oratio ad suum proprium angelum* (Augsburg 1514), která se v odborné literatuře tradičně nazývá „Gebetbuch“. Tisk byl proveden s extrémně úzkým zrcadlem sazby. O to více se zvětšila plocha okrajů, kterou pak soudobí umělci dodatečně pokryli ilustračními perokresbami. Nadpoloviční díl přitom připadl Albrechtu Dürerovi. Názvem „Weißkunig“ (Augsburg 1514-1516) je dnes označováno neúplné vydání císařova prozaického životopisu. Text mělo provázet asi 251 ilustrací navržených a částečně řezaných Hansem Burgkmairem st. (dalšími dřevořezáči a kreslíři byli mimo jiné Leonhard Beck, Hans Leonhard Schäufolein a Hans Springinklee). Do roku 1516, kdy bylo řezání štočků u konce, se podařilo otisknout jen část materiálu a další tiskárenské práce zastavilo císařovo úmrtí. S plným počtem původních štočků byla Maxmiliánova biografie v úplnosti vydána až ve Vídni 1775. Slavné činy Friedricha III. a dobrodružné tažení jeho syna Maxmiliána I. za nevěstou Marií Burgundskou jsou obsahem *Die geuerlicheiten und eins Teils der Geschichten des ... Helds und Ritters Tewrdannckhs* (Augsburg 1517). Dějový rámec tohoto básnického eposu

jakož i zadání k dřevořezům sestavil opět císař. Epos, doprovázený 118 mimo jiné Burgkmairovými a Schäufoleinovými ilustracemi, se běžně označuje jako „Theuerdank“. Náklad všech těchto renesančních knižních skvostů, tištěných částečně i na pergamentu, byl velmi nízký (např. „Gebetbuch“ vznikl jen v 10 a „Theuerdank“ ve 40 exemplářích), takže obchodní síti mohla být určena až případná pozdější vydání. Schönsperger pro císařovy zakázky užil vždy nově a odlišně řezanou frakturu, nazývanou tradičně „Gebetbuchfraktur“ a „Theuerdankfraktur“.

Během 16. století v Německu hostilo knihtisk už 156 měst. Z produkce 832 tiskařů je dnes evidováno 87.752 bibliografických jednotek, což je dvacetkrát více nežli tou dobou v Čechách a na Moravě. Jako největší centra se profilovaly Kolín/R., Norimberk a Štrasburk. Umělecká i řemeslná akcelerace německého řemesla souvisela s reformací, která byla bez tohoto informačního média ostatně nemyslitelná. Nekatolické dílny se soustředily především ve Wittenberku, kde jako vůbec první Lutherův tiskař pracoval od 1513 **Johann Rhau-Grunenberg**, užívající figurální či zoomorfni bordury Lucase Cranacha st. Jeho kolega **Melchior Lotter ml.** (nar. ca 1490) byl prvním tiskařem Lutherovy výzvy *An den christlichen Adel deutscher Nation* (Wittenberg 1520). Během jednoho roku ji uveřejnil třikrát, přičemž náklad jednoho z vydání dosáhl neuvěřitelné výše 4.000 exemplářů. Lutherem přeložený September-Testament čili *Das Neue Testament Deutzsch* (Wittenberg 1522) vytiskl Lotter s Cranachovými ilustracemi v nákladu 5.000 foliových exemplářů, a poněvadž byl titul ihned rozebrán, již v prosinci téhož roku připravila tiskárna reedici. Ještě výkonnější byl **Hans Lufft** (1495 – 1584), nazývaný „Luthers Bibeldrucker“. Jen v období 1523 – 1559 připravil na 230 edicí Lutherových děl (překlad kompletní Bible vytiskl asi jednatřicetkrát, což představuje počet dosažený v Čechách a na Moravě až v samém závěru 19. století). Jako signet užíval meč obtočený dvěma hady (stejnou koncepcí zvolil 1549 Jiří Melantrich). V Norimberku pracoval reformačně orientovaný tiskař **Hieronymus Höltzel** (zemř. ca 1532). Vyznačuje se orientací na české prostředí. Přinejmenším už v roce 1506 spolupracoval s plzeňským tiskařem Mikulášem Bakalářem (minuce na rok 1507). Styky s českým prostředím obstarával Höltzlovi také mladoboleslavský lékař a bratrský tiskař Mikuláš Klauďán, který v norimberské tiskárně zcela jistě již roku 1511 působil jako korektor. Třetím Höltzelovým souputníkem ve styku s Českými zeměmi byl plzeňský humanista Jan Mantuán Fencel. Čtvrtou spojnicí představoval Höltzelův krajan Hans Pekk, který byl přinejmenším v roce 1518 zaměstnancem tiskárny a 1526 až 1531 působil jako samostatný tiskař v Plzni. Angažovanost v nábožensko-politických sporech přinášela Höltzlovi poměrně časté problémy. Dostával se do konfliktu s městskou radou a v letech 1525 až 1526 byl dokonce vyhnán z města. Postupně se zadlužoval, až živnost opustil úplně. Typografický materiál získal Pekk a přemístil ho do Plzně.

V **Rakousku** na Winterburgerovu raně renesanční orientaci navázal bavorský rodák **Johann Singriener st.** (zemř. 1545). Jeho činnost je ve Vídni doložena 1510 – 1514 nejprve ve spolupráci s Hieronimem Wietorem, o němž ještě uslyšíme, a pak už samostatně, nasměrována k vídeňským humanistickým a reformačním kruhům (jako první v Rakousku rozšiřoval texty Martina Luthera).

Centrem **polského** knihtisku se stal mezinárodně orientovaný Krakov, v němž během 16. století působilo postupně na 33 stálých dílen (z nichž 7 bylo výhradně židovských). Pionýrskou roli na sebe vzal Němec **Johann Haller** (1467 – 1525), který 1491 získal krakovské měšťanství. Zpočátku obchodoval jen s vínem a od 1494 se jako nakladatel věnoval také finančnímu zajišťování liturgické literatury. Aby se knihtiskařské činnosti přiblížil ještě více, pozval do svého domu vynikajícího bavorského řemeslníka **Kaspára Hochfedera** (zemř. ca 1517), který předtím pracoval v Norimberku a Metách. Hochfeder byl u Hallera zaměstnán 1503 – 1505. Rotundou vzdělal asi 34 latinských publikací, z nichž většina ještě náležela ke středověkému písemnictví. Rotunda však nebyla jediným tiskovým písmem Hallerovy dílny. Proevropsky orientovaný Haller patřil totiž k propagátorům antikvy, která sloužila ovšem pouze textům latinským. Jinak se Haller až do konce života přidržoval osvědčeného edičního schématu přimknutého k poptávce katolických institucí. V tom také tkví rozdíl mezi ním a mladším souputníkem Hieronimem Wietorem, který se u Hallera sice vyučil, ale realizoval již program národního humanismu.

Jedním z výkonných tiskařů Hallerovy krakovské dílny se 1513 – 1520 stal Němec **Florian Ungler** (zemř. 1536). Ještě před tím však vydal nejstarší dnes známou publikaci v národním jazyce na území Polska, totiž ilustrovaný *Raj duszny* (Kraków 1513). Někdejší unikát v Bratislavské Univerzitní knihovny byl však za války zničen. Překlad tohoto latinského hortulu pořídil Biernat z Lublina, dřevořezy vznikly dle vzorů Hanse Baldunga Griena. K sazbě byla po dosavadní nadvládě rotundy použita gotikoantika. Vedle tohoto písma vlastnil Ungler od 1513 jako vůbec první polský tiskař antikvu, sloužící jen pro sazbu latiny. Snahu po vydávání jazykově polské produkce Ungler podtrhl první tištěnou příručkou *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum idioma quam utilissimus* (Kraków 1514-1515). Tuto gramatiku, která dle českého vzoru zaváděla diakritický pravopis („ż“, „ś“, „ć“), sestavil Stanisław Zaborowski. Ungler navázal kontakty s Prahou. Dle Konáčovy zúžené redakce Gualthera Burlaea *Životové a mravná naučení mudrcuo* (Praha 1514), tištěné v Konáčově tiskárně, pořídil překladatel Marcin Bielski polskou verzi *Zyvothy filozophow, to iest mędrco* (Kraków 1535). Ungler ji vydal i s původními pražskými dřevořezy. Po Unglerově smrti převzala dílnu vdova **Helena Unglerová** (zemř. 1551).

Ediční model svého manžela, akcentující jazykově polskou renesanční a humanistickou literaturu, nadále rozvíjela. Její poslední aktivitou byla kosmografie *Kronika wszytkiego świata* (Kraków 1551), kterou dle Münsterovy předlohy adaptoval opět Marcin Bielski. Umělecko-dokumentární hodnota ilustračního aparátu za basilejskými edicemi arci pokulhávala, ale pořád oslnila více, nežli se podařilo u českého počínu (Praha 1554).

Původem slezský tiskař, nakladatel a knihkupec **Hieronim Wietor** (ca 1480 – 1546/47) získal základy černého řemesla u Johanna Hallera. Roku 1509 se usadil ve Vídni. Zde tiskl mimo jiné bohemikální *Dictionarius trium linguarum latine, teutonice, boemice* (Wien 1513), který je nejstarší známou částečně jazykově českou publikací z Rakouska. Roku 1518 přesídlil z Vídně do Krakova, kde zřídil novou, toho času nej kvalitnější a nejproduktivnější dílnu v Polsku. Těžiště Wietorovy ediční politiky tvořila starověká, renesanční a humanistická literatura, a to i v překladech do polštiny. Jako dobře situovaný výrobce privilegované administrativní literatury mohl nakoupit na svou dobu moderní dekor a německé dřevořezy, např. 36 ilustrací Hanse Leonharda Schäufeleina užil v Pseudo-Bonaventurově knize *Żywot ... Pana Jesu Chrysta* (Kraków 1522), kterou do polštiny přeložil Baltazar Opec (Opecius). Po dřívějších nesmělých pokusech Johanna Hallera představuje tato kniha první závažný počín, jímž se prosadila fraktura Schönspergerova typu jako písmo polskojazyčného textu (zhruba v téže době tiskl Život Wietorův souputník Florian Ungler, ale užil přitom stejně tak novátorsky švabach). Wietor jako jeden z prvních tiskařů v Polsku používal též antikvu. Lze říci, že jeho všestranným novátorstvím se polský raně renesanční knihtisk po nevýrazných začátcích téměř vyrovnal západoevropskému trendu, a předčil tak soudobou tvorbu českých kolegů a moravských zvláště.

7 NOVÉ POHLEDY NA ČESKÝ A MORAVSKÝ KNIHTISK POČÁTKU 16. STOLETÍ

Starší čeští badatelé počátky renesanční tištěné knihy buď nezkoumali vůbec, anebo se pokusili o vykreslení poměrně idylického obrazu předbělohorského století vcelku. Dnes však už nelze sdílet jejich optimismus a předbělohorské století setrvalě označovat za „zlatý věk“ v dějinách českého knihtisku. Akcelerace řemesla neproběhla u nás díky silnému exportu knižního zboží z Německa zdaleka tak prudce jako za hranicemi. Důvodů bylo několik. Nejprve je třeba konstatovat, že síť českých a moravských tiskáren 15. století byla stejně jako na území dnešního Polska, Slovenska a Rakouska příliš řídká a doba fungování živností krátká či přerušovaná. Zatímco na západ od našich hranic se řemeslo pěstovalo většinou na principu rodinné filiace čili bez přerušování, v Čechách delší kontinuity dosáhli jen Mikuláš Bakalář a Tiskař Pražské bible. Na Moravě byla situace ještě svízelnější, neboť knihtisk zde roku 1504 načas zanikl úplně a obnovován byl pozvolna až od přelomu 20. a 30. let 16. století. V Praze nepůsobilo během počátečních dvou decenií 16. století více než 5 dílen (obdobně v Krakově, ve Vídni 3 a na dnešním Slovensku do 1560 žádná). Mimo Prahu do styku s knihtiskem přicházela jen dvě regionální centra, a to do 1504 Olomouc a od 1506 Litomyšl. V Paříži tou dobou ovšem napočítáme asi 80 živností, v Benátkách 50 a v Londýně 15.

Na území Čech se mezi léty 1501 – 1600 v 7 městech věnovalo černému řemeslu přibližně 75 tiskařů. Rozlohou menší Morava disponovala asi polovičním počtem. Jistou podobnost s kvantitativními projevy českého a moravského knihtisku 16. století tak lze hledat jen v Rakousku (15 měst s 41 tiskaři) a Polsku (33 měst s 98 tiskaři). Jak ukazují statistická data získaná z aureliánského Clavisu, vývoj renesančního knihtisku ostatních evropských států měl mnohem explozivnější charakter (např. Francie 175 měst s 1.488 tiskaři, Německo 156 měst s 832 tiskaři, Itálie 130 měst s 1.423 tiskaři, Anglie 30 měst s 228 tiskaři atp.).

Z české a moravské tiskařské tvorby 16. století bylo evidováno nedávno asi 4.400 bibliografických jednotek, z nichž 15% vzniklo v první polovině století a 85% ve druhé. Pro srovnání si uveďme, že bibliografie německy mluvících zemí z téhož období sestává z 87.752 jednotek a polská produkce je kvantifikována dle Estreicherova katalogu asi 7.856 jednotkami.

Čeští řemeslníci se proti dovozu latinských či německých knih z Německa vymezovali i na počátku 16. století setrvalým příklonem k jazykově českým textům. Po krátkém účinkování nejstaršího knihtisku plzeňského (1476 – 1479) a vimperského (1484), kdy poprvé a prozatím naposledy vzniklo také u nás několik publikací latinských, připravil pravděpodobně první knihu v latinském jazyce až roku 1516 pražský tiskař Mikuláš Konáč. Nejstarší tiskem reprodukováný německý text (spolu s českým a latinským) se objevil v trojjazyčném školním slovníku u plzeňského Hanse Pekka 1526. Nejstarší čistě německé texty na Moravě sázel Simprecht Froschauer 1526 – 1527 a v Čechách se za snad vůbec nejstarší čistě německý tisk považuje českobratrský kancionál mladoboleslavské dílny Jiříka Štyrsy 1531 (v Praze první německou knihu vydal Bartoloměj Netolický 1546). Roku 1537 se sazečský materiál křesťanských dílen pozvolna rozrostl o hebrejské typy (poprvé, ale až do 1570 naposledy u Jana Hada) a řecké tiskové písmo (1546 Jan Kantor Had). Italštinu jako další cizí jazyk českých sazečů poprvé užila 1559 dílna Jiřího Melantricha. Okrajově se v závěru

16. století počal rozmnožovat také text španělský (poprvé 1581 Jiří Černý), maďarský (okolo roku 1588 Michael Peterle st.), latinsko-polský (1589 Jan Schumann st.) a čistě polský (1599 Daniel Sedlčanský nejst.).

Protože mapa černého řemesla počátečního decenia 16. století zela u nás téměř prázdnotou, přišly vhod obchodní vztahy s **Norimberkem**. Koprodukcí však není třeba idealizovat. Její hlavní protagonista tiskař a nakladatel Hieronymus Höltzel sice porušoval zákaz tamní městské rady, ale vydělával: nejprve se s ním spojil katolík Bakalář (1506), pak český bratr Mikuláš Klaudyán (1511 – 1518) a nakonec katolík Jan Mantuán Fencel (1518). Více než polovina našich oficín ovšem pracovala od 1506 v angažmá jednoty bratrské či jiných nekonformních skupin a rozmnožovala zboží pouze pro jejich interní liturgické a věroučné potřeby, zejména Lukášovy a Augustovy traktáty. Nelze dokonce přehlédnout, že právě bratrští tiskaři zúročovali norimberský vliv nejvíce – není divu, když se v Norimberku mnozí z nich vyučili (Klaudyán, Velenský, Oustský i Aorg). Je třeba si však položit otázku, nakolik takto transformovaný vliv došel všeobecného uplatnění. Vždyť bratrské tiskárny oslovovaly jen asi dvě až tři procenta obyvatel a tato výlučnost je vlastně uzavřela do pasti vzájemně si nekonkurující malovýroby. Proto nebyl ke škodě věci zapotřebí ani plošně fungující knižní trh. Tak se mohla hluboko do 16. století udržet vývoj retardující personální unie, v níž tiskař fungoval zároveň jako nakladatel i knihkupec (u nás se profese samostatných nakladatelů vyvinula ve srovnání s cizinou zoufale pozdě až během 18. století).

Zkoumáme-li přechod pozdně gotického knihtisku k renesančnímu, musíme se více než na prázdné první desetiletí zaměřit na etapu 1515 – 1520. Tato léta představují v Praze přerývkem mezi končícím Tiskařem Pražské bible a jeho rodinným nástupcem Pavlem Severinem. Možná právě toto podnikatelské vakuum podnítilo Geršoma Kohena už 1514 ke zformování famózního střediska hebrejského knihtisku. Pravděpodobnost této hypotézy podporuje Bělorus Francisk Skoryna, který, též využiv vzniklé přerývky, během 1517 – 1519 našel v jagellonské Praze dočasné útočiště pro svou cyrilskou tiskárnu. Knižní dekor a ilustrace obou dílen byly očekávatelně ovlivněny kolébkou hebrejské a cyrilské typografie – Benátkami, ale pokud víme, do jiných našich dílen prostředkovány nebyly.

Ptáme-li se, proč naše typografie, zatížená nedostatkem písmolijců a formšnajdrů, zůstala k italskému kresebně vzdušnému a lineárnímu grafickému projevu netečná, pak připadneme na vlivné postavení Norimberku. Norimberský švabach, jehož matrice byly kvůli fonetickému charakteru češtiny dodatečně diakritizovány, tak na Moravě vystřídal goticko-humanistickou rotundu a v Čechách ukončil život tiskové bastardy. Této infiltraci se nevyhnula skutečně žádná tuzemská dílna (stejně jako polští či později slovenští kolegové). Postavení Norimberku, který doposud obohacoval jen sféru ilustrační, tak díky tamním písmolijnám zesílilo a naše typografie se až po práh 19. století, kdy vrcholil zápas o prosazení antikvy, definitivně ocitla pod vliv německy mluvících zemí.

Závislost ovšem netrvala jen v písmařské oblasti, ale vidíme ji též na sytě tvořených a pomocí šrafury modulovaných řezbách, jimž hutný písmový obraz švabachu vyhovoval lépe nežli antikvě, která snášela naopak lineárnější dřevořez a později mědiryt. Monopolní vliv si u nás až do 20. let 16. století podržel konzervativně vedený norimberský ateliér Michaela Wolgemuta. Po něm Norimberk nabídl české knižní kultuře Erharda Schöna a Hanse Springinkleehe. I takřčený dřevořez bílé linie, poprvé praktikovaný v Itálii během 70. let 15. století, se k nám dostal (byť teprve na počátku 20. let) právě přes Německo díky Grafově a Hopperově grafice. Průkopnické místo tu připadlo Konáčovu štočku s rejem volavek v Srdečných knížkách 1521. Vliv Německa tak rozpoznáváme i na grafickém ztvárnění titulní strany, kam se počátkem 20. let namísto antikvovaných lišt a skladebných rámu prosazuje kompaktní bordura. O její zavedení se 1522 zasloužil bratrský tiskař Jiří Štyrsa. Po této premiéře se díky konzervativně laděné typografii zabydlel u nás převážně jen architektonický typ s fantaskní či ornamentální výplní, jak ho pěstovali Springinklee nebo Hans Weiditz. Žánrové a groteskní scény na bordurách Hanse Baldunga Griena nebo Lucase Cranacha st. zůstávaly bez odezvy. Stejně tak ovšem zapadly novokřtěnské traktáty Froschauerovy mikulovské dílny, byť jejich bordury s rozvernými putty prostředkovaly během 1526 a 1527 basilejskou renesanci Holbeinova typu.

Na německých předlohách byla závislá i nečetná tuzemská ilustrace. Poučení najdeme opět u Tiskaře Pražské bible, který svůj tisk Pasionálu vypravil roku 1495 splendním obrazem Posledního soudu, z něhož ještě dýchá strnulý Wolgemutův rukopis, ale 1505, když vydával traktát Pán rady, sáhnul již po životnějších vzorech Mistra Grüningerovy štrasburské tiskárny. Na německé grafice vyrostli také dva pravděpodobně první domácí profesionální formšnajdři, totiž Mistr českého Petrarky a Mistr cihlového pozadí. Oba najímal jak utrakvista Mikuláš Konáč či sympatizant jednoty Pavel Olivetský, tak Žid Geršom Kohen. Koprodukcí výtvarníka a tiskaře, jak ji známe z norimberského spojení Wolgemut – Koberger, je u nás doložena však až od 1541 řezáčským ateliérem pražské Severinské tiskárny. I přes pozdní nástup je toto středisko nezastupitelné – nepodléhá německým vlivům a ke knižní úpravě přistupuje v rámci možností nikoli nahodile, jak bylo dosud zvykem, ale s programovou snahou o sepětí písma, dekoru a ilustrace.

Nezbývá než uzavřít, že i přes zjevné apologie dosavadních badatelů měla naše typografie jagellonského období jen příležitostný ráz. Hlavní důvody spatřujeme v slabém potenciálu řemesla i spisovatelské a překladatelské obce, v neexistenci samostatně vyprofilované nakladatelské sféry a ovšemže také v importem determinované ediční strategii. Doba, v níž se domácí postinkunábule zbavovaly pozdně gotických rysů, byla delší nežli u typografických velmocí Německa, Francie či Itálie, poněvadž většina českých tiskařů i řezáčů oživovala slohově starší ilustrační repertoár ad hoc ještě po celé první decenium 16. století. Pozdně gotického názoru se nejdříve oprostili Mikuláš Konáč (1514) a Pavel Olivetský (1514). Další generaci můžeme označit už za raně renesanční, i když intenzita, s níž se k novému tvarosloví hlásila, byla rozrůzněna ekonomickými aspekty jednotlivých živností: menší byla u chudšího Mikuláše Klaudyána (od 1518) a Oldřicha Velenského (od 1519) a silněji se projevila u kapitálově bohatšího Pavla Severina (od 1520) a Jiřího Štyrsky (od 1521). Období raně renesanční typografie trvalo u nás na rozdíl od Německa, Rakouska a Polska asi o dvě desetiletí déle. Za horní časovou hranici lze pokládat až 40. léta, kdy byla u Bartoloměje Netolického v Praze a u Jana Günthera v Prostějově poprvé přijata německá fraktura a kdy pražský Jan Kantor Had začal užívat pro sazbu celolatinského textu namísto švabachu už jen antikvu benátského typu.

Moravská prvotiskařská éra skončila v Olomouci působením Konrada Baumgartena 1500 – 1502 a Libora Fürstenheina 1504. Po té až do přelomu 20. a 30. let Morava zůstala bez černého řemesla. Z uvedeného vyplývá, že vůdčí roli českého knihtisku si z minulých desetiletí kontinuálně podržela Praha. Do poloviny století tu lze však napočítat jen na 14 dílen, což hrubě neodpovídá ani Basileji (35), ani Norimberku (40), natož Londýnu (60) nebo Paříži (240). Vedle pražských křesťanských středisek a hebrejského i cyrilského knihtisku však příliš mnoho domácích řemeslníků nehledejme ani v mimopražských regionech. Mimo centrum fungovala 1504/06 – 1549 bez přerušení jediná tiskárna v **Litomyšli**.

Tu založil **Pavel Olivetský z Olivetu**, nejstarší člen dynastie působící pro potřeby jednoty bratrské v Čechách a na Moravě takřka po celé 16. století. Pocházel z Litomyšle, kde se jeho tiskárna nacházela v lokalitě zvané Hora Olivetská (in Monte Oliveti), jejíž pojmenování Pavel užíval od 1516 namísto příjmení a vedle toho též jako predikát. V Litomyšli tiskl 1504/06 – 1531 a návazně 1532 v Praze. Počáteční knihtiskařská činnost Pavla Olivetského je ještě neobratná a vykazuje rysy pomíjícího pozdně gotického slohu. Úprava tisků se však postupně vzdalovala typografickému kánonu druhé poloviny 15. století a zhruba od roku 1514 v ní převládly již prvky zcela renesanční. Dokládá to mimo jiné ústup nápisové textury z titulních stran a naopak užívání ztrácející se sazby a práce se stylově novými lištami a rámy, které silně připomínají repertoár pražské Tiskárny severinsko-kosořské. Častým námětem titulních bordur jsou stylizované mořské panny či putti ve funkci štitonošů. Ilustrační dřevořezky portrétního charakteru jsou však užívány ještě bez vyhraněného smyslu pro individuálnost zobrazení. Olivetský tiskl pouze česky. Většinu publikací tvořily bratrské apologie, polemiky a nábožensky nabádací traktáty z pera biskupa jednoty Lukáše Pražského, jejichž jedinou výzdobou jsou figurálně vegetativní iniciály vzniklé dřevořezem bílé linie. O Olivetském se dodnes tvrdí, že byl posledním tiskařem v Čechách, který rozšiřoval jednolistové kalendářní minuce – není to pravda, nástěnné ilustrované jednolisty tohoto typu se v Praze tiskly ještě v 80. letech 16. století. Olivetského poměrně hojně strukturovaný ediční model, obsahující krom nástěnných kalendářů i literaturu lékařskou a právníkou, dále rozvíjeli Jan st. a Šebestián st., synové Pavla Olivetského.

Vedle Litomyšle pracovaly další české regionální dílny jen krátkodobě, a polovinu století většinou z ekonomických či ideových důvodů nepřekaly. Jednalo se o Mladou Boleslav a Bělou/B. Hlavním posláním ani tady nebyla přehnaně výdělečná činnost, nýbrž služba jednotě bratrské. Nepominutelný étos těchto kulturních středisek i úzké pracovní kontakty s norimberskými kolegy pak vytvářely vhodné klima k recepci renesančních výtvarných názorů a nových řemeslných postupů.

Jako zakladatel knihtisku v **Mladé Boleslavi** vystupuje **Mikuláš Klaudyán** (zemř. 1521/22), významný český bratr, lékař, adaptátor i nakladatel medicínské literatury. Zcela jistě již v roce 1511 působil jako korektor v norimberské tiskárně Hieronyma Höltzela, u něhož na svůj náklad vydal jeden Lukášův traktát a mimo to zde 1511 financoval vůbec nejstarší jazykově českou přírodovědnou publikaci. Tou je ilustrovaná *Knieha lékařská, kteráž slove Herbář aneb zelinář* od souvěrce Jana Černého. Klaudyán byl také spolutvůrcem jednolistu s první mapou Čech. Jednolist vznikl v Norimberku mezi podzimem 1517 a lednem 1518. Mapa tvoří spodní třetinu dnes bohužel jen unikátně dochovaného, natřikrát tištěného a ručně kolorovaného jednolistu s odříznutým názvem. Základní funkce celého díla, jak lze soudit z galerie erbů a dominantních alegorických zobrazení tehdejších politických poměrů Království, netkvěla primárně v kartografické náplni, nýbrž v manifestaci státního a zemského soudního řádu. Vlastní mapa má českou nomenklaturu a jsou do ní zaneseny důležité komunikace, říční síť, lesy, pohoří a značky pro rozlišení jak královských a poddanských, tak katolických a utrakvistických sídel. Po návratu z Norimberka založil Klaudyán v Mladé Boleslavi vlastní tiskárnu, jejíž činnost, nasměrovaná k jednotě bratrské, je doložena během 1518 – 1519. Mladoboleslavská dílna, kvalitou typografie sotva průměrná, během roku 1518 vytiskla několik důležitých textů: mimo jiné první bratrský *Nový zákon* a české znění Lukášovy konfese *Spis dosti činící z viery, kterýž latinskú řečí Apologia slove*.

Když jsme jako další centrum bratrského knihtisku vzpomínali **Bělou pod Bezdězem**, měli jsme na mysli **Oldřicha Velenského z Mnichova** (zemř. po 1531), literárně činného humanistického tiskaře, který byl posledním potomkem staročeské vladycké rodiny pocházející ze vsi Mnichov u České Lípy. Roku 1515 získal na pražské univerzitě titul bakaláře a pak odešel snad do Paříže, jak by mohla nasvědčovat jeho nadprůměrná zkušenost s francouzskou humanistickou literaturou počátku 16. století. Zároveň je nutno připustit i možnost učebního pobytu u Mikuláše Klaudyána v Mladé Boleslavi. Sympatizoval s jednotou bratrskou, avšak důkaz oficiálního přijetí bratrské víry nemáme. Velenský mezi léty 1519 – 1521 provozoval v Bělé vlastní tiskárnu. K vybudování dílny použil část Klaudyánova typografického materiálu. Velenský, pokud víme, tiskl jako všichni jeho soupeřníci pouze česky, poněvadž chtěl zahraniční myšlenkové proudy zprostředkovávat lidem neznalým latiny. Činnost tiskárny se orientovala ve stopách Mikuláše Konáče. Také Velenský totiž obohacoval domácí literární terén vlastními překlady antických, humanistických i reformačních autorů. Jeho vydavatelský program se v mnoha ohledech překvapivě shoduje s edičními aktivitami Frobenova basilejského kruhu – i v Bělé se tiskl Erasmus, Ficino, Lucianus či Luther. Velenský, který tu byl prvním českým překladatelem a vydavatelem Erasma a Luthera, tím vyšel vstříc potřebám bratrských sborů a zaplnil tak mezeru, která jednotě vznikla ukončením Klaudyánovy tiskařské činnosti 1519. Po únoru 1521 Velenského tiskárna vyhořela a část jejího zařízení skončila zpět v Mladé Boleslavi, kde se stala vítaným doplňkem začínajícímu Jiříku Štyrsovi.

U Velenského se tisklo švabachem. Mimo to zde však dožívalo ještě tiskové písmo 15. století, totiž rotunda. Také v knižní úpravě Velenský recipoval mnohé zahraniční postupy, které se tou dobou v českých dílnách ještě nevířily, anebo byly zcela nové. Především šlo o osamostatnění titulního listu a o typické renesanční uspořádání titulní strany, na níž dle možností umístil vyprávěcí titulní dřevořez (zajímavou drobností je, že v několika případech byl na titulní straně užít štoček z Klaudyánovy norimberské mapy Čech). Knižní dekor byl řezán na principu dřevořezu bílé linie. Za další novum, v Čechách později již neopakované, lze označit specifický námět signetu. Velenský pro svou značku užil vyobrazení ručního tiskařského lisu, které se od dob pařížského tiskaře Josse Badeho rozšířilo v mnoha kopiích po celé Evropě. Na příčném břevnu lisu je vyryt vlastnický nápis „P[re]lu[m] Uldricianu[m]“ (lat. Oldřichův lis). Dřevořez známe z titulní strany Erasmova *Křesťanského rytíře* (Bělá/B. 1519).

V oblasti ideové i řemeslné byl nástupcem Klaudyánovým a Velenského mladoboleslavský tiskař **Jiřík Štyrsa** (zemř. po 1531). V roce 1521 s podporou biskupa jednoty Lukáše Pražského a finanční pomocí bratrského sboru založil v Mladé Boleslavi tiskárnu, která až do roku 1531 pracovala pro vnitřní potřebu jednoty. Do Štyrsovy tiskárny vplynula část zařízení Oldřicha Velenského, která ještě před několika lety patřila Mikuláši Klaudyánovi a 1521 v Bělé nepodlehla ohni.

Během Štyrsovy éry vyšlo mimo jiné 16 drobnějších děl biskupa Lukáše Pražského. Jejich typografické ztvárnění je poučeno dosavadní tiskařskou praxí Klaudyánovou a Velenského. Zřetelně se projevuje znalost řemeslných praktik soudobých německých tiskařů stejně jako náklonnost k benátskému dekoru Erharda Ratdolta. Mladoboleslavská dílna tak patří k nejstarším centrům výroby renesanční knihy v Čechách. Na titulních stranách Lukášových traktátů přicházejí u nás snad nejstarší známé viněty a v textu velmi rané marginálie. Roku 1522 přichází ne zcela ještě běžná jednodílná titulní bordura s vegetativními rozvilinami. I tato bordura vznikla technikou dřevořezu bílé linie. Jako novinka pořad ještě u nás působila ztrácející se sazba titulního textu. Významné místo ve Štyrsově produkci zaujímá *Nový zákon* z roku 1525. Tak jako Klaudyánova předchozí edice novozákonního textu 1518, tak i Štyrsovův tisk samostatné biblické ilustrace postrádal. Obrazová složka je však nadměrně zdařilá a v dějinách českého knihtisku až překvapivě originálně nahrazena iniciálami. Kupříkladu počátek Matoušova evangelia obklopuje jednoduchý rámec ovinutý nápisovou páskou, na níž čteme jména Kristova rodokmenu. Páska začíná v pravém spodním rohu strany. Odtud je virtuózně vinuta oběma směry až do protilehlé iniciály K(nihy). Střed iniciály je vyplněn postavou sv. Matouše, v jehož blízkosti není zobrazen atribut anděl, nýbrž kráčející posel s holí a mošnou. Štyrsa vyrobil *Nový zákon* ve dvou verzích, a to reprezentativně s natištěnými iniciálami a levněji bez iniciál. Litomyšlský tiskař Matouš Václav Březina použil roku 1643 neprodané zbytky nákladu obou verzí k sestavení mixtních kompletů, jimž přitiskl a vlepil vlastní titulní list. Tento způsob uvedení starého díla do oběhu byl jistě pracný, avšak obchodně prozíravý, neboť české novozákonní texty ze zorného pole tiskařů během 17. století již dávno zmizely. Proto se Březinovo obálkové vydání *Nového zákona* 1643 hodnotí jako zajímavý doklad tiskařské a knihkupecké šetrnosti. Posledním dnes známým tiskem Jiříka Štyrsovy je nejstarší německý českobratrský notovaný kancionál Michaela Weißeho *Ein new Gesengbuchlen*. Kancionál z roku 1531 se považuje za snad nejstarší jazykově čistě německý tisk z Čech.

8 KNIHTISK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ (VČETNĚ HEBREJSKÉHO A CYRILSKÉHO) DO POLOVINY 16. STOLETÍ

Centrem českého knihtisku se od 1487 po celé 16. století stala **Praha**. Během 16. století v ní působilo asi 20 křesťanských rodinných firem s takřka 60 tiskaři, v 17. století na 25 firem (50 tiskařů), v 18. století asi 30 firem (zhruba 70 tiskařů) a do poloviny 19. století 13 firem (více než 40 tiskařů). Nejstarší fyzicky existující a jménem známí pražští tiskaři jsou Mikuláš Konáč a Jan Wolf, působící společně od 1507. Roku 1512 právě v Praze a poprvé na sever od Alp zapustil kořeny hebrejský knihtisk, který tu pak jako v jediné české lokalitě počínaje 1514 (Geršom Kohen) kontinuálně setrval až do 30. let 20. století. V pětiletém hiátu mezi fungováním Tiskaře Pražské bible a činností Tiskárny severinsko-kosořské (to je v letech 1515 – 1520) získává Praha ještě novoměstskou dílnu řemeslníka Mikuláše (1516?) a o rok později vystupuje cyrilský tiskař Francisk Heorhij Skoryna (1517 – 1519). Zatímco Konáčovy a Wolfovy tiskařské aktivity preferovaly spíše sféru editorskou-překladačskou, Kohen a Skoryna vynikli také jako typografové, jejichž produkce spolu s počiny málo známého Jana Šmerhovského (1519) se zcela vyrovnala úrovni italských a německých tiskáren i po stránce raně renesanční tvarové čistoty a uměřenosti. Mezi oběma póly soudobého pražského knihtisku pak od 20. let až do poloviny století oscilovali protagonisté Severinsko-kosořské tiskárny, programově se snažící o zapojení ilustrace k jazykové českému textu (Jan Severin ml., Pavel Severin a Jan Kosořský).

Tak jako tisky před rokem 1500 je i převážná část pražského tištěného zboží první poloviny 16. století v češtině. Objem produkce přitom narůstal. Voitova statistika (1987) ukazuje, že zatímco z let 1500 – 1510 se zachovalo jen 14 jazykově českých titulů, dekádu 1541 – 1550 reprezentuje již 85 bibliografických jednotek (dle dnešního povědomí během prvního půlstoletí tak ve 14 nežidovských tiskárnách vzniklo úhrnem 169 českých publikací). Zatímco hebrejský knihtisk prostředkoval literaturu spjatou s náboženským životem Židů, u řemesla provozovaného křesťany tomu bylo jinak. Každodenně potřebná latinská i německá „vyšší“ literatura včetně liturgické a náboženské se setrvala dovážela ze zahraničí, a pražští tiskaři se proto uplatňovali jako výrobci drobnějších lékařsky osvětových, hospodářských a právnických spisů. Rozšiřovali také slovníky a jazykové učebnice, ale pro častější překlady a úpravy antických a humanistických textů jim patrně scházely potenciál domácích literátů.

Pravděpodobně první latinsky tištěnou publikaci v Praze pořídil až roku 1516 Mikuláš Konáč a snad nejstarší německý tisk vznikl teprve 1525. Nehledě k tomuto opoždění se cizojazyčná tvorba v pražských tiskárnách (a českých vůbec) prosazovala nevýrazně i později: do roku 1550 dnes evidujeme jen 18 děl latinských, 5 česko-latinských, 2 publikace německé a 2 česko-německé. Abychom dospěli k reálnějším výsledkům, je zapotřebí připočítat ještě 23 Skorynovy tisky běloruské a 36 hebrejských.

Součtem jazykově českých a cizojazyčných publikací vyrobených před rokem 1550 přicházíme k orientačnímu číslu 255, z něhož lze i za předpokladu jistých ztrát usuzovat na poměrně nízkou produktivitu práce (na jednu pražskou dílnu první poloviny století připadá méně než 20 titulů). Pro orientaci budiž uvedeno, že oněch 255 dnes známých položek představuje pouhou jedenáctinu toho, co ve stejném období vyrobili v Basileji (56 tiskařů s průměrnou kapacitou 49 titulů), asi sedminu z Krakova (15 tiskařů s průměrnou kapacitou 111), téměř třetinu z Vídně (17 tiskařů s průměrnou kapacitou 42) a konečně asi polovinu z tehdy ještě málo významného Frankfurtu/M. (7 tiskařů s průměrnou kapacitou 91 titulů). Na celkovém objemu jazykově české produkce českého a moravského knihtisku 16. století se však Praha podílela vcelku výraznými 41%.

Během druhé dekády ukončili svou činnost dva v Čechách dlouhodobě působící významní řemeslníci, jejichž typografie se rozpínala mezi pozdně gotickým názorem a ranou renesancí – roku 1513 skončil plzeňský Mikuláš Bakalář a roku 1515 se definitivně odmlčel Tiskař Pražské bible. Svrchovaně pozoruhodná, ale dosud nevyhodnocená je skutečnost, že právě v této době, jak vzápětí uslyšíme, otevřel živnost Geršom Kohen a že vedle tohoto hebrejského knihtisku přichází o tři léta později ještě Francisk Heorhij Skoryna, výrazný zjev knihtisku cyrilského. Židům z pražského ghetta náleží v nadnárodním i domácím kontextu totiž hned několik prvenství. Předně je pozoruhodná časnost, s níž byl **hebrejský knihtisk** na sever od Alp, a to poprvé 1512 právě do Prahy, uveden. Ani pravidelný dovoz hebrejsky tištěné literatury, ani řemeslo domácích křesťanských živnostníků, obracejících se pouze k česky čtoucímu publiku, tou dobou silnou konkurenci nepředstavovalo. Dráha Tiskaře Pražské bible a plzeňského Mikuláše Bakaláře se nadto chýlila ke konci, Mikuláš Konáč stál teprve na počátku a jediným tiskařem s delší zkušeností i budoucností zároveň byl Pavel Olivetský až v Litomyšli. Praha se tak stala jedinou lokalitou v Čechách, v níž byl hebrejský knihtisk oficiálně povolen či alespoň trpěn, a to s výjimkou násilného útlumu 1669 – 1672 nepřetržitě až do 30. let 20. století. Nejstarším dokladem je židovská modlitební kniha pro všední dny *Sidur* (Praha 1512), chovaná neúplným unikátem v oxfordské Bodleianě. Dva roky po této prvotině se k řemeslu dostává **Geršom Kohen** (zemř. 1545). S ním a především s jeho rodinnými nástupci je z hlediska domácího knihtisku spjata další prvenství. Rokem 1514 vznikla u nás totiž tradice nejdéle činné tiskárny

držené po šest generací ve vlastnictví jedné rodiny, a to navzdory diskriminačním zákonům, pogromům, existenčním nejistotám i jezuitské cenzuře. Nelze zapomínat také na to, že se Kohen stejně jako jeho souputník Skoryna i ostatní nežidovští kolegové (Mistr cihlového pozadí a především Tiskárna severinsko-kosořská) významně podílel na prosazování renesanční knižní ilustrace. Nejlepších výsledků v tom dosáhl sbírkou pesachových obřadů *Hagada* (Praha 1526), která patří k nejkrásněji vypraveným knihám českého původu do doby rudolfínské.

Počátky **cyrilského knihtisku** jsou v Praze spjaty s působením běloruského lékaře vystudovaného v Krakově a Padově **Franciskem Heorhijem Skorynou** (1486/90 – před 1541). Proslul především jako humanistický tiskař, překladatel a dřevořezáč. Skoryna během 1517 – 1519 pobýval v Praze a provozoval tu v pořadí pátou cyrilskou tiskárnu v Evropě. Jejím jediným písmem byla cyrilice čili slovanské nespojitě písmo vzniklé v 10. století patrně v okruhu žáků sv. Cyrila (Konstantina) na území Makedonie či Bulharska úpravou řecké majuskule a některých hebrejských liter. Skoryna pod společným názvem *Biblia rus'ka* (Praha 1517-1519) vytiskl „u velikom meste Prazskom“ starý církevněslovanský překlad žaltáře a vlastní běloruský překlad dvaadvaceti knih Starého zákona. Je však pravděpodobné, že ze Starého zákona bylo přeloženo a vytištěno více, nežli se dodnes dochovalo (např. Žaltář 1517 existuje v pouhých dvou exemplářích). Způsob sazby, zvolený dekor i velkoplošné ilustrace ukazují, že tiskařským materiálem dobře zajištěná dílna byla schopna akceptovat soudobé trendy renesanční knižní kultury lépe nežli leckteré dosavadní počiny Konáčovy. Knižní dekor je proveden dřevořezem bílé linie. Inicialy umístěné na vegetativním či zoomorfním pozadí vykazují přítom italský vliv, kdežto záhlavové či koncové lišty (respektive vlysy) z bílých symetrických rozvilin až překvapivě snadno připomínají ornamentiku Pavla Olivetského. Některé ilustrace mohly mít předlohu v *Bibli české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489). Nepřehlédnutelné jsou vlivy norimberských štočků z tiskárny Antona Kobergera st. Skoryna z dosud nejasných důvodů odešel po roce 1519 z Prahy do Vilna. I zde vybudoval tiskárnu, nejstarší v tehdejším Velkoknížectví litevském i na území všech ruských knížectví vůbec. Další Skorynovy osudy jsou částečně nejasné, ale víme, že během 1535 – 1539 přibyl opět do Prahy, aby se staral o královskou zahradu Ferdinanda I. Pokud víme, tiskárnu už neobnovil, a cyrilský knihtisk tak v Čechách bohužel zanikl.

Profesním pokračovatelem Tiskaře Pražské bible se v Praze stal humanistický literát a nejstarší jménem identifikovaný český tiskař **Mikuláš Konáč z Hodiškova** (1480/85 – 1546). Univerzitního vzdělání se mu patrně nedostalo. Konáčova vzájemně se prolínající literární, tiskařská a knihupecká činnost je doložena mezi léty 1507 – 1528, přičemž v počátečním roce 1507 angažoval k výrobě nejméně tři titulů dodnes málo známého **Jana Wolfa**. Samostatně pak Konáčova dílna fungovala po několikaleté přerávce 1510 – 1528. Z celé činnosti dnes známe 2 latinské a 43 jazykově české publikace. Konáč obvyklé liturgické příručky nevyrobil. Jeho zájmem byly jen vlastní drobné aktuality a textem rozsáhlejší překlady či spíše adaptace z latiny a němčiny, které domácímu publiku zpřístupňovaly tvorbu italských humanistů, starších křesťanských autorit a okrajově i díla antická. V předmluvách se hlásil k ideám slovanské sounáležitosti a z pozice tolerantního utrakvisty realizoval Všehrdův program českého národního humanismu. Tím vlastně navazoval na staršího souputníka Mikuláše Bakaláře z Plzně. Na rozdíl od něho však oplýval literárními ambicemi, a poněvadž působil přímo v Praze, měl výhodu kulturně-politického centra a lepších obchodních možností. To je jeden z důvodů, proč se u nás stal prvním propagátorem zpravodajsky zaměřeného novinového letáku (Cuspinianův *Sjezd císařské Velebnosti* 1515). K vydávání letáků použil i nototisk (Konáčovy původní písně *O pohnutí pražském* 1525 a *Oněšťastné bitvě a porážce Uhrů* 1526). Další prvenství mu náleží v užití reklamních veršů na titulních stranách.

Z hlediska dnešních vědomostí snad největší Konáčův přínos české typografii spočívá v práci s ilustračním dřevořezem. Lze si toho povšimnout už v *Kronice české Pia II.* (Praha 1510), doplněné titulním dřevořezem a 38 portréty českých vladařů, jejichž tvůrce zde nazýváme pomocným jménem Mistr cihlového pozadí, neboť většina jeho dosud známých prací má v zadním plánu charakteristický cihlový dezén. Vedle „klasických“ dřevořezů s černou kresbou na bílé ploše Konáč zaváděl i takzvaný dřevořez bílé linie. Ten se uplatnil jak ve sféře inicial, tak v rovině ilustrační. Na prvním místě stojí Burlaeův spis *Životové a mravná naučení mudrců* 1514, do něhož jsou zasazeny slohově poněkud již mladší bílé portréty vystupující z černého podkladu. Nejlepších výsledků pak dřevořez bílé linie dosáhl v Konáčově tisku *Počínají se knížky, kteréž slovu Srdečné knížky o čtyrech posledních budících věcech* (Praha 1521). Je to adaptace staršího nábožensky výchovného textu, který v Konáčově vydání obsahuje dvakrát otištěnou titulní borduru s rejem volavek, nalétávajících okolo lovicí sovy. O domácím původu této nadmíru kvalitní bordury lze uvažovat jen se značnou skepsí. Napětí boje je zde totiž podtrženo dynamicky proplétanými úponky chmelu, které by mohly být vyloženy jako mluvící znamení augsburského umělce Daniela Hopfera st. Vyznačovací švabach, jímž je uprostřed sázen věcný název, přitom s grafickým pojetím bordury vytváří překvapivě harmonický celek.

Ačkoli typografická stránka Konáčovy produkce stojí poněkud ve stínu souběžně působícího Kohena, Skoryny i Tiskárny severinsko-kosořské, je nepochybné, že knihtiskařské řemeslo je využito k aktuálním potřebám nábožensky rozjitřené a

moralistně naladěné společnosti více, nežli u katolíka Bakaláře. Konáčův vydavatelský program došel pak ohlasu u většiny mladších českých tiskařů. Nejvýrazněji byl rozvinut Danielem Adamem z Veleslavína.

Z uvedeného výkladu plyne, že během druhé dekady 16. století došlo v Praze ke kumulaci knihtisku do tří silných řemeslnických středisek (Konáč, Kohen, Skoryna), jež spolu s průběžným dovozem knižního zboží z Německa existenci dalších tiskáren odsuzovala jen do příležitostných rolí. Takto postižen byl kupříkladu **Jan Šmerhovský**, vcelku neznámý tiskař Boccacciovy prvotiny *Il Filocolo*. Česká verze nese název *Velmi pěkná nová kronika ... vo veliké milosti ... Floria z Hispani a jeho milé panně Biancefóre* (Praha 1519). S ohledem na běžnou úroveň výrobků soudobých českých tiskáren je adaptace renesančního románu po typografické stránce zvládnuta excelentně, i když nelze přehlédnout, že Šmerhovský tu výběr písma, způsob sazby a volbu ilustrací podřídil německojazyčné předloze. Tou bylo první či druhé německé vydání *Il Filocolo* (Metz 1499 a 1500), které tiskl Kaspar Hochfeder, budoucí spolupracovník Johanna Hallera. V německém textu se nachází 93 norimberských ilustrací takřečeného Mistra legendy o sv. Meinradu. Z tohoto cyklu bylo pro český text zkopírováno 59 dřevořezů. V explicitu Šmerhovský prozrazuje, že je též úředníkem váhy kořenné.

V době, kdy Konáčova tiskařská a literární činnost nabývala vrcholu, obnovuje se v Praze tradice jednoho staršího typografického střediska, totiž dílny bývalého Tiskaře Pražské bible, který se definitivně odmlčel 1515. Tuto novou živnost nazýváme **Tiskárna severinsko-kosořská**. Její provoz byl dle dnešních znalostí zahájen po pětileté odmlce 1520. Toho roku se nová dílna prezentovala výrobou druhého nejstaršího překladu z Martina Luthera, totiž *Kázání ... na desatero přikázání Boží*. Stejně jako na všech starších publikacích ani zde ještě není uvedeno jméno tiskaře. Dílna vystoupila z anonymity teprve v květnu o dva roky později u příležitosti vydání Chelčického *Knihy výkladuov spasitedlných na čtení nedělní celého roku* (Praha 1522). Tiskařský explicit zde poprvé nese jméno **Pavla Severina z Kapí Hory** (zemř. 1553/54). Dnes se jeho rukám přisuzuje na 30 tiskařsky anonymních, či podepsaných tisků z let 1520 – 1541. Některé jsou opatřeny dvěma typy heraldických signetů, jejichž základem je štít s klínem a třemi růžemi. Zvláště značka se dvěma stojícími génii nadnášejícími nápisovou pásku s tiskařovým jménem a letopočtem 1529 patří v dějinách českého knihtisku k nejpěknějším. Základem pro ni byl mědiryt Albrechta Dürera (ca 1507). V období 1538 – 1545 podepsal 11 publikací také **Jan Severin ml.** (zemř. 1545). Nejprve se podepisuje „Severin mladší“ a v posledním roce pak „Jan Severin“. O příbuzenském vztahu obou Severinů existují pouze dohady, snad šlo o sourozence.

Tiskárna severinsko-kosořská se tak jako předešlý Tiskař Pražské bible orientovala pouze na výrobu jazykově českých publikací. Do svého vydavatelského modelu, mnohdy za překladatelské a redakční spolupráce humanisticky orientovaného utrakvisty **Sixta z Ottersdorfu** (ca 1500 – 1583), pojala důležité edice základní literatury náboženské, historické, lékařské, právnícké i administrativní. Pavel Severin patřil spolu s Oldřichem Velenským a Pavlem Olivetským k průkopníkům luterství u nás. Na předním místě tiskařské činnosti Pavla Severina stojí dvě vydání *Bible české* (Praha 1529 a 1537). Čtenářským zálibám vycházely vstříc také Kuthenova *Kronika o založení Země české* (Praha 1539) a Paolo Giovio *Kníha o věcech a způsobích národu tureckého* (Praha 1540). Z produkce Jana Severina ml. je třeba vyzvednout alespoň *Knihu ... pana Stibora z Cimburka a z Tovačova* (Praha 1539), nazývanou častěji dle explicitu *Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich*, a *Kroniku českou* Václava Hájka z Libočan (Praha 1541), jejíž náklad se pohyboval ve výši 1.000 exemplářů.

Většina svrchu citovaných publikací severinsko-kosořské tiskárny byla opatřena ilustracemi. Pavel Severin a jeho příbuzný Jan Severin ml. si jako první čeští tiskaři vybudovali rozsáhlý fond štočků. Valná část není signována, takže otázky po jejich autorství bude moci pootevřít až kritický průzkum, který česká knihověda Tiskárně doposud dluží. Charakteristickým rysem ilustrací je světskost námětů. Platí to zejména o cranachovsky laděném cyklu Tovačovského *Hádání* 1539 nebo o 56 medailonech českých knížat a panovníků, které se poprvé představily v Kuthenově *Kronice* 1539 (od té doby mezi domácími tiskárnami kolovaly v kopiích ještě nejméně sto let a portrétní ikonografii ovlivňovaly až do 19. století). V letech 1540 a 1541 pořídila Tiskárna ilustrační aparát k Hájkově *Kronice*. Sestával ze 70 štočků historizujících scén (zejména pohrbů a bitev), fiktivních portrétů a hradů. Až na typizovaná bitevní vyobrazení, která měla oporu v německé ilustraci, šlo o původní náměty. Jakkoli byl aparát na svou dobu nesmírně rozsáhlý, pro 474 listy Hájkova vypravování nestačil. Skutečnou korelaci obrazu a textu ilustrátoři udrželi jen v počáteční pětině *Kroniky* a pak se museli dle soudobých konvencí uchýlit k opakování. Asi třetina obrazů nese monogram PS, který bývá tradičně vztahován na Pavla Severina. Další monogram IS se vykládá jako Jan Severin ml. a konečně SMC se čte spekulativně jako „Severin Mladší Calcographus“, přičemž vyloučit nelze ani hypotetické znění „Severin a Monte cuculli“. Jedna z dcer Pavla Severina se vdala za tiskaře **Jana Kosořského z Kosoře** (zemř. 1589?), jehož aktivity ve vyžehněné tiskárně spadají na přelom první a druhé poloviny 16. století.

Důležitým mimopražským střediskem knihtisku byla **Plzeň**, obsazená 1498 – 1513 Mikulášem Bakalářem. Po jeho smrti (někdy před 1520) péči o knižní kulturu převzali Jan Mantuán Fencel (od 1519) a Hans Pekk (od 1521). Oba se znali z Norimberku, kde Mantuán Fencel působil jako nakladatel a překladatel v blízkosti Hölzelovy tiskárny, v níž funkci

pomocníka vykonával právě Pekk. **Jan Mantuán Fencel** (ca 1485 – 1544/45) byl plzeňský humanista, překladatel a první český samostatný nakladatel bez vazeb na vlastní knihtiskárnu. Východiskem katolicky orientované literární a nakladatelské činnosti byl vzdělávací program národního humanismu, který uváděl do života již zemřelý Bakalář. Na počátku jeho norimberských aktivit přichází první latinsko-české školní vydání gnómických textů *Moralissimus Catho* (Nürnberg 1518, dle signetu spolupůsobil Hans Pekk, zaměstnanec tiskárny Hieronyma Höltzela). V témže roce se kupříkladu objevuje také první vydání prozaické satiry *Frantovy práva* (Nürnberg? 1518), na níž Mantuán Fencel spolupracoval patrně i autorsky. Vedle těchto děl Mantuán Fencel přeložil, doplnil a k vydání připravil první jazykově českou katolickou modlitební knihu *Hortulus anime, Zahrádka duše* (Nürnberg 1520). Edice, z níž dnes známe jen unikátní torzo, měla více než 70 figurálních dřevořezů od Erharda Schöna a Hanse Springinkleeho.

Hans Pekk (zemř. 1531) se z Norimberku do Plzně přestěhoval 1521 a tiskárnu, vybavenou Höltzelovým písmem a Schönovými či Springinkleeho štočky zde dle dnešních vědomostí provozoval od 1526. Nejstarší známou Pekkovou publikací, zajišťovanou spolunakladatelsky opět Manutánem Fenclem, je *Spis obšírný, plně a dokonale vykládaje Otčenáš* od Erasma Roterdamského (Plzeň 1526). Do roku 1531 je Pekk jako plzeňský tiskař podepsán ještě na ca 17 dalších českých, latinských a německých knihách. Jde mimo jiné o lexikografickou literaturu, anebo o nejstarší domácí *Krátké a gruntovní naučení obojí řeči, mluvit i čistí česky i německy* (Plzeň 1527). Tuto česko-německou konverzační příručku je třeba považovat za raný doklad pronikání němčiny do českých tiskáren (německy čtoucí publikum ze zahraničí oslovoval souběžně Jiřík Štyrsa a o desetiletí později Bartoloměj Netolický).

V Litomyšli u Pavla Olivetského získal základy řemesla Alexandr Ujezdecký (zemř. 1577), známý později jako tiskař angažující se v Čechách a Polsku pro jednotu bratrskou. Okolo roku 1526 se oženil s Markétou, dcerou Pavla Olivetského, a po tchánově smrti převzal litomyšlskou dílnu a tiskl v ní, aniž by se v zásadě odchyloval od zavedené vydavatelské linie, v letech 1534 – 1545. Litomyšlský ediční program je dnes doložen více než 20 známými jazykově českými tituly. Byl nasměrován na neustále aktuální díla Lukáše Pražského nebo překlady z Martina Luthera. Největší pozornost připadla literárním pracím druhého biskupa jednoty bratrské Jana Augusty. Ujezdecký vytiskl nejméně devět Augustových děl. Vedle těchto typograficky málo náročných bratrských apologií a polemik připravil ovšem i nádherný tisk Brikcího z Licka *Práva městská* (Litomyšl 1536), dvakrát cestopis Martina Kabátníka *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta* (Litomyšl 1539 a 1542) či populární dílo Johanna Cariona *Knieha kronik* (Litomyšl 1541), a to vše v prvních vydáních. Brikcího foliová Práva městská z roku 1536 jsou po typografické stránce na svou dobu artefaktem nadmíru reprezentačním, přestože xylografovaná i sázená textura, poukazující ještě k postinkunábulové knižní kultuře, tu kontrastuje s již renesančním pojetím jediné ilustrace, několika postranních lišt a vlysů bodlákovitého nebo vinného typu.

Velký požár Litomyšle roku 1546 i represe následující po šmalkaldské válce 1547 přiměly Alexandra Ujezdeckého po neúčinné konverzi ke katolicismu vyslyšet pozvání a odejít s rodinou 1549 do Polska – nejprve do Královce a později do Šamotul. V obou místech vytiskl na 28 převážně jazykově polských knih náboženského rázu a renesanční beletrie. Několik publikací bylo tištěno také česky, kupř. dvoubarevný notovaný kancionál z let 1560 – 1561 zvaný Šamotulský čili *Piesně chval božských*. Jednota bratrská, která tou dobou neměla ještě vlastní tiskárnu, zde využila svých kontaktů na Ujezdeckého a do Šamotul vyslala mladého Václava Solína, který se výroby účastnil jako učeň.

Na Moravě se knihtisk realizoval v poněkud odlišných podmínkách, než jaké měli čeští kolegové. Po odchodu posledních prvotiskařů Konrada Baumgartena a Libora Fürstenheina rokem 1504 nejstarší etapa moravského knihtisku končí. Epilog se odehrál v Olomouci. Už víme, že v Praze i na jiných místech Čech se tou dobou počala velmi slibně rozvíjet renesanční typografie (Bakalář, Kohen, Konáč, Klaudyán, Olivetský, Skoryna, Velenský). Na Moravě však během tohoto pionýrského období řemeslo až do přelomu 20. a 30. let neexistovalo, neboť brněnská městská rada o knižní výrobu během 16. století žádný zájem neprojevila a také Olomouc zůstala 1504 – 1538 bez řemesla. V **Mikulově** augsburský tiskař **Simprecht Froschauer** sice během dvouletí 1526 až 1527 provozoval soukromou tiskárnu novokřtěnce **Balthasara Hubmaiera** (ca 1480/81 – 1528), ale její pěkně řešené holbeinovské titulní bordury německých novokřtěnských traktátů žádný vliv na soudobou tvář moravského knihtisku neměly.

Teprve od roku 1530 se knižní výroba počala soustřeďovat do dalších menších dílen, které fungovaly většinou krátkodobě. Šlo snad o Prostějov a zcela určitě o Náměšť/O., Luleč a Velké Meziříčí. Ani zde se nehledělo na výdělečnost. Řemeslo tu sloužilo jednotě bratrské či jiným náboženským skupinám. Konfesijní rozrůzněnost skupinových zakázek ovšem zpomalovala tvorbu plošně fungujícího domácího knižního trhu a živnostníky paradoxně uzavírala do pasti vzájemně si nekonkurující malovýroby. Měla-li mít věroučná polemika bratří příslušný dosah, na rozdíl od staršího období se pozornost autorů, vydavatelů a tiskařů musela logicky přesunout k česky čtoucímu publiku. Na Moravě oproti časné Plzni (zde po 1476) zřejmě drží opožděné prvenství ve vytištění nejstarší českojazyčné knihy Prostějov, kde měl být 1527 tištěn dnes nedochovaný svod polemické korespondence habrovanských s jednotou. Vedle Prostějova, reprezentovaného Kašparem Aorgem a Janem Güntherem, se však nezpochybnitelným centrem moravského knihtisku

stala **Olomouc**. První tiskárnu, která byla na Moravě provozována už zcela kontinuálně, založil právě v Olomouci Jan Olivetský roku 1538. Od té doby se Olomouc profilovala jako centrum moravského knihtisku, i když koncentrace živností zde byla ve srovnání s Prahou nesrovnatelně chudší.

V Olomouci byl také poprvé překročen úzce lokální ráz moravské ediční politiky, a to zásluhou **Jana st. Olivetského z Olivetu** (zemř. 1547). Byl to syn již zmiňovaného Pavla Olivetského. V Olomouci 1538 oživil knihtisk, po 1504 už neobnovený, další oficínou, která pak na Moravě nejenže fungovala kontinuálně, ale vydavatelský profil přece jen uvykla obohacovat už i zábavnými povídkami a prakticistní literaturou. Nekatolické smýšlení přivedlo Jana st. k distribuci striktně zakázaných novinových letáků, které se pamfleticky dotýkaly papeže, císaře či Vojtěcha z Pernštejna. Roku 1547 byl Olivetský po vítězství habsburské strany ve šmalkaldské válce za tuto činnost jako jediný domácí tiskař popraven.

O rok později vznikl úřední inventář jeho majetku. Ze soupisu vyplývá, že se Jan st. živil i knihkupectvím a že rozšiřoval poměrně velké množství raných českých překladů **knížek lidového čtení**. Tímto termínem označujeme literaturu směřující k zábavě, výchově a poučení nejširších čtenářských vrstev ve městě a na venkově. Formálně i obsahově různorodou množinu dnes chápeme ve dvou odlišných rovinách. Užší pojetí se vyčerpává žánrem „historie“ a „kronika“. Není to však dějepisná próza, ale drobné zábavné povídky s bohatým dobrodružným dějem. Humanističtí zpracovatelé těchto povídek tematicky navazovali na starověké látky (Alexandr Veliký, Apollonius Tyrský, Camillus a Emilia, Griselda, Gviškard a Sigismunda, Kronika sedmi mudrců, Kronika trojanská), evropskou rytířskou epiku 12. až 15. století (Magelona, Meluzína, Oktavian, Rohový Sajfríd, Štilfríd a Bruncvík, Tristan a Izolda), středověký apokryf (o Adamovi a Evě, Josefovi Egyptském, Tobiašovi, Zuzaně) anebo Voraginův svod legend (sv. Alexius, Dorota, Eustachius, Šebestián). Povídky obohacené renesanční italskou facetií, německou grobiánskou a čertovskou literaturou nebo švankem staly se četbou nově vznikající měšťanské třídy.

Vedle této užší významové roviny se kategorie lidového čtení vztahuje v širším slova smyslu také na ostatní drobné tisky, jejichž jazyk a forma vydání byly voleny s ohledem na nižší vzdělanostní úroveň a omezenou koupěschopnost lidového příjemce. Nakladatelé a tiskaři těchto knížek poskytovali na pořízení papíru, sazby a vazby poměrně nízké investice, takže hlavními rysy produkce je typografická jednoduchost a dostupná pořizovací cena. Na druhé straně nelze přehlédnout žánrovou pestrost. Formou lidových vydání se nešířily jen zábavné „historie“ a „kroniky“, ale i bajky, dialog (rozmlouvání), hádanka, kalendář, kramářská píseň, kuchařka, lucidář, minuce, planetář, pranostika, prorocství, snář apod.

Prostějov se stal během 16. století největším městem na Moravě s jazykově českým obyvatelstvem a centrem jednoty bratrské, luteránů, novokřtěnců i sídlem početné židovské komunity. Jako poměrně krátkodobé a přerušovaně fungující středisko nekatolického knihtisku byl neustále středem pozornosti pražských i moravských cenzurních úřadů. Kupříkladu roku 1527 zde měl do té doby neznámý **Kašpar Aorg** (ca 1500 – 1562), jehož samostatná činnost je však v Prostějově fakticky doložena až 1554, vytisknout Dubčanského *Listové ... bratřím boleslavským poslaní i také jich odpovědi zase psané* (Prostějov? 1527). Šlo o sbírku polemických dopisů, které si vyměnila sekta habrovanských s čelným představitelem jednoty bratrské Lukášem Pražským. Sbírkou se však nedomohla, ale i tak je zřejmé, že Listové reprezentují zhruba s půlstoletým opožděním proti Čechům první jazykově český tisk na Moravě.

Státní i církevní instituce se snažily nekatolickou orientaci českého a moravského knihtisku mocensky zvrátit, nebo alespoň brzdit. Nešlo přitom jen o domácí frontu, ale též o silné angažmá **Norimberku**. Na dobrou pověst, kterou v 90. letech 15. století vybudovaly bohemikální liturgické edice Georga Stuchse, navázala spolupráce Hieronyma Höltzela jednak s plzeňským impresorem a nakladatelem Mikulášem Bakalářem (nejpozději 1506) a jednak s jednotou bratrskou (1511). Jazykově české publikace vycházely také u Adama Dyona, Friedricha Peypuse, Hanse Guldenmunda, Christoph Gutknechta, Johanna vom Berg, Ulricha Neubera, Dietricha Gerlacha či Alexandra Philippa Dietricha. Ve městě se vyučili, nebo krátce pracovali budoucí čeští tiskaři a nakladatelé Mikuláš Klauďyán, Jan Mantuán Fencl, Oldřich Velenský, Jan Had, Václav Oustský a možná i Kašpar Aorg. Od Norimberku se naopak odpoutali Hans Pekk, usazený v Plzni, a Jan Günther s nevlastním synem Bedřichem Milichthalerem, kteří svůj nový osud spojili s Moravou.

Všichni pak významně obohacovali tuzemské řemeslo německým typografickým materiálem a zkušenostmi při stavbě edičních modelů. Vzestup jazykově českého knihtisku připadá v Norimberku na druhé desetiletí 16. století (Friedrich Peypus) a trvá po polovinu 60. let. Během této doby vzniklo na 70 učebnic a náboženských titulů, což z Norimberku činí nejsilnější centrum jazykově českých publikací vyrobených během 16. století mimo naše území. Proti ilegálnímu přílivu novinových letáků, pamfletů a jiné literatury, která představovala pro Habsburky a katolickou církev vážné nebezpečí, pochopitelně protestovali také čeští tiskaři a knihkupci, poškozovaní nižšími cenami. Obchod mezi městem a Českými zeměmi byl proto několikrát zakázán. Do roku 1525, kdy byl Norimberk navenek ještě katolický, zákazy vydávala tamní městská rada a poté, co se město oficiálně přiklonilo k Lutherově reformaci, vzájemným kontaktům bránily zase

katolické kruhy z Prahy.

Tato opatření byla ovšem neúčinná, a to i po říjnu 1547, kdy Ferdinand I., chtěje pokořit stavovskou opozici a vymýtit nelояální řemeslo, zakázal knihtisk také v celých Čechách. Soudí se, že dvacetiměsíční nečinnost produktivitu řemesla silně zasáhla. Přihlédneme-li však k Anglii či Francii, kde byl v 16. století počet typografických dílen (včetně tiskařských lisů a množství písmového materiálu) usměrňován trvale, pak hodnocení Ferdinandova zákazu i dalších pokusů o regulaci výroby a obchodu ztrácí poněkud na dramatičnosti. Spolu s tím je třeba zohlednit i fakt, že v čase očekávání určité regulační normy, ať již 1547 v Čechách či 1567 v Čechách a na Moravě, se aktivita tiskařů takřka zdvojnásobila až k objemu domácí knižní produkce 80. a 90. let 16. století.

9 VÝVOJ KNIHTISKU V ZAHRANIČÍ BĚHEM DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ

Roku 1540 pronikl knihtisk na kurfiřtský dvůr v Berlíně a zakrátko i do dalších měst, takže během 16. století v **Německu** existovalo již 156 měst hostících toto řemeslo. Z produkce 832 tiskařů je dnes evidováno 87.752 bibliografických jednotek (Kühne), což je dvacetkrát více nežli tou dobou v Čechách a na Moravě. Jako největší centra se profilyovaly Kolín/R. (asi 130 dílen), Norimberk (110) a Štrasburk (100). Během následujícího vývoje však tyto lokality zastínil mohutný rozvoj Frankfurtu/M. (228) a Lipska (200), související s mezinárodní prestiží tamních **knížních veletrhů**.

Tyto veletrhy představovaly pro tiskaře, nakladatele, knihkupce i čtenáře pravidelnou možnost knižního obchodu spojeného s prezentací, kontrakty a sledováním konkurence. Jarní a podzimní prodeje, nazývané Büchermesse, byly zahájeny z iniciativy Johanna Fusta a Petera Schöffera st. asi roku 1462 v Mohuči. Město však tížily následky občanské války arcibiskupa Adolfa Nasavského, a veletrh byl 1473 přesunut do příhodnějšího Frankfurtu/M. Zde postupně získával všeevropský ráz. Okolo poloviny 16. století sem zajíždělo již na 200 zahraničních tiskařů a knihkupců, zaštitěných privilegiem německého císaře. Z Čech jsou doloženi mimo jiné Daniel Adam, Jiří Černý, Jan Otmar Dačický, Jiří Melantrich, Michael Peterle st., Pavel Sessius, Jan Schumann st. a Mikuláš Štraus. Frankfurtský veletrh, spoutaný pevným cenzurním a celním řádem, se během 17. století stal centrem jazykově německé literatury, která v románskojazyčné části Evropy nacházela čtenáře jen ztěží. Tyto skutečnosti vedly k odchodu celých národních skupin vystavovatelů (po 1625 odmítli účast knihkupci z Benátek, po 1634 Francouzi aj.). Od počátku 18. století frankfurtský veletrh vlivem merkantilismu upadal. K zániku přispěl bojkot domácích účastníků vyhlášený 1764 Philippem Erasmem Reichem na protest proti výměnnému obchodu. Poslední shromáždění se konalo 1765 (časem byl veletrh několikrát obnoven, naposledy 1949).

V **Lipsku** byl konkurenční veletrh založen z Lutherovy iniciativy roku 1545. Konal se také dvakrát ročně. Stejně jako ve Frankfurtu i pro každý běh lipského veletrhu vystavovatelé zpracovávali soukromé nakladatelské a knihkupecké nabídky. Ty byly koncem 16. století oficiálně zakázány ve prospěch společného katalogu obou veletrhů. Ve srovnání s mezinárodní prestiží Frankfurtu měl lipský veletrh zpočátku jen regionální ráz a zasahoval především oblast středního a severního Německa. Také výrazně prezentoval knihy tištěné německy, ale účastníky, chráněné kurfiřtským privilegiem, nezatěžoval celními poplatky. Protestantský ráz města však poněkud limitoval styk s knihkupci katolických zemí, kteří odsud bez potíží vyváželi pouze literaturu vědeckou. Význam lipského veletrhu vzrostl po roce 1765. Kontakty s Prahou byly zprvu ojedinělé (Pavel Sessius, Kašpar Zachariáš Wussin) a zesílily až v druhé polovině 18. století, kdy českou a moravskou obchodní síť ovládli rakouští a němečtí knihkupci. Příkladem mohou být uvedeni Wolfgang Kristián Gerle, Jan Josef Diesbach, Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld či Johann Thomas von Trattner st. V Lipsku měli na bázi komisního obchodu otevřené účty a získané zboží pak s využitím tištěných nabídek rozprodávali ve svých knihkupectvích.

Frankfurt/M. si počal budovat také pozici významného ilustrátorského střediska. Poslední dvě desetiletí 16. století počala totiž zasahovat také Německo krize ilustračního dřevorezu, jehož umělecký i řemeslný potenciál byl vyčerpán. Ačkoliv zde už od 40. let 15. století existovala ve sféře volné grafiky dostatečná zkušenost s mědirytem, knižnímu využití bránily rozdílné postupy tisku z výšky a tisku z hloubky (první pokusy byly podniknuty 1479 ve Würzburgu). Zobrazení reprodukcí přednosti ilustračního mědirytu osvědčila až skupina nizozemských rytců příslých do Frankfurtu/M. a Kolína/R. během 70. let 16. století (Joris Hoefnagel, Franz Hogenberg, Theodor de Bry). Na tomto podhoubí pak rostly výjimečné nakladatelské aktivity Georga Brauna v Kolíně a švýcarských Merianů usedlých ve Frankfurtu/M. O umělecké povýšení ilustrované knihy se také zasloužili nesmírně pilní a invenční manýristé Jost Amman a Virgil Solis st., pracující zejména pro tiskaře a nakladatele Christiana Egenolffa a Sigmunda Feyrabenda.

Christian Egenolff (1502 – 1555) se proslavil zejména samostatným vydáním osmdesáti Behamových dřevorezů nazvaných v latinském vydání *Biblicae historiae artificiosissimis picturis effigatae* (Frankfurt/M. ca 1534) a v německém znění *Biblische Historien figürlich fürgebildet* (Frankfurt/M. 1535). Těmito cykly započala nepřetržitá linie ústící až v

barokních obrazových biblí. Velkého čtenářského ohlasu dosahovala také první vydání knížek o porodnictví Waltra Hermanna Ryffa (1545) nebo o životosprávě od Helia Eobana (1550). Tiskař **Sigmund Feyerabend** (1528 – 1590) byl slavným protagonistou rané německé manýristické knižní kultury. Mezi léty 1559 – 1590 působil jako nakladatel a knihkupec. Feyerabendova původní dřevořezáčská profese umocněná obchodní obratností dala vzniknout firmě, která po půlstoletí bezesbytku ovládala frankfurtský knižní trh. Při výrobě Lutherova německého překladu *Biblia, das ist die gantze Heilige Schrift teutsch* (Frankfurt/M. 1560, přetištěno již 1561) byla při sazbě biblického textu užitá poprvé fraktura, která po takřka půlstoleté existenci vlastně teprve nyní prokázala schopnost stát se tiskovým písmem veškeré jazykově německé literatury. Počínaje rokem 1560 Sigmund Feyerabend angažoval Virgila Solise st., který pro něho v novém, manýristickém duchu připravoval ilustrace zasazené do bohatě komponovaných kartuší. Po jeho smrti nastoupil Jost Amman.

Od roku 1560 po čtyři léta fungovala v Tübingen (resp. v Urachu) soukromá **Tiskárna Hanse Ungnada**, sloužící k šíření protestantské ideologie do Srbska, kam knihtisk pronikl teprve 1552, a Chorvatska, v němž domácí dílny neměly tou dobou dlouhého trvání. Tiskárnu založil a v letech 1560 – 1564 financoval zejména korutanský šlechtic Hans Ungnad von Sonneck, žijící od 1552 v exilu. V dílně vypomáhal spisovatel, překladatel a významný představitel slovinské reformace Primož Trubar, dlící od 1548 takřka trvale v Německu.

Obdobné politicko-geografické problémy provázelo zavedení knihtisku také na území dnešního **Slovenska**, kde po dubiálním, a nadto krátkém trvání (1477 – 1480) se první, kočovní tiskaři objevují až v souvislosti s šířením Lutherova učení. Nejstarší bezpochybně doloženou tiskárnu vlastnil roku 1560 protestant **Gál Huszár** (zemř. 1575) v **Košicích**. Za druhou prokazatelně nejstarší tiskárnu se považuje dílna v **Šintavě**, vedená 1573 – 1578 budapeštským rodákem, slovenským reformačním kazatelem, literátem a editorem **Petrem Bornemisou** (1579 – 1582 byla přeložena na Plavecký Hrad a 1584 do Rohožníku). Slovenský knihtisk tou dobou produkoval knihy pouze v latině, němčině a maďarštině. Teprve **Dávid Gutgesel** (ca 1540 – 1599), slovenský rodák a zakladatel knihtisku v **Bardějově** (1577), připravil první tisk na území Slovenska v národním jazyce (respektive silně slovakizované češtině), totiž Martin Luther *Katechismus, to jest Kratičké obsazení a výklad předních článkův víry a náboženství křesťanského* (Bardejov 1581). Protestantské orientaci knihtisku čelil **Miklós Telegdi** (1535 – 1586), slovenský katolický spisovatel, kněz, administrátor ostříhomské arcidiecéze a zakladatel knihtisku v **Trnavě**. Roku 1577 uzavřel s vídeňským rektorem jezuitské koleje Laurentiem Magiem smlouvu na odkoupení tehdy již nečinné Tiskárny jezuitské ve Vídni (fungovala krátce 1559 – 1567). Tiskárnu převezl počátkem roku 1578 do vlastního domu v Trnavě, kde ji jako soukromou živnost s finanční výpomocí ostříhomské kapituly provozoval až do konce života. Císař Rudolf II. privilegiem 1584 tuto protireformačně orientovanou tiskárnu ustanovil jako jedinou oficiálně povolenou dílnu v Uhrách. Po Telegdiho smrti na ni vnesla vcelku oprávněné nároky kapitula, do jejíhož majetku se dílna jako trnavská **Tiskárna kapitulní** v letech 1586 – 1608 také dostala.

Itálie 16. století množství tiskáren oproti předchozí etapě zdvojnásobila (Benátky měly 620 dílen, Řím 175, Miláno 115, Florencie 80 či Boloňa 62). Protireformační program hájily především dvě institucionální dílny v **Římě**. První z nich je dnes nazývána **Tiskárnou římskou**. Byla založena papežem Piem IV. roku 1561 na pomoc šíření katolické víry. Činná byla jen do roku 1591. Jako první tiskař byl angažován Aldův syn **Paolo Manuzio** (1512 – 1574). Vazby na papežský stolec dokládají jím zde pořizená první vydání zásadních usnesení tridentského koncilu, např. *Canones et decreta sacrosancti eocumenici et generalis concilii Tridentini* (Roma 1564) nebo *Catechismus ex decreto concilii Tridentini* (Roma 1566). Druhou dílnou byla **Tiskárna apoštolská**, založená papežem Sixtem V. roku 1587. Mezi prvními tiskaři byl **Aldo Manuzio ml.** (1547 – 1597), syn Paolův. Tiskárna měla vlastní písmolijnu, která spolupracovala s pařížským Robertem Granjonem (zemř. 1589). Za nejnámější a také nejskandálnější publikaci počáteční éry bývá označována *Vulgata Sixtina* (Roma 1590), nezdařený a později zakázaný pokus papeže Sixta V. o tridentskou edici kompletní Bible. InSTITUTE roku 1910 splynula s Tiskárnou Kongregace propagandy víry a pod názvem Tipografia Polyglotta Vaticana je v činnosti dodnes.

Centrum **polského** knihtisku 16. století se zformovalo v **Krakově**. Výrazný podíl na tom měl první tamní tiskař polského původu a zakladatel slavné dynastie **Marek Scharffenberg** (zemř. 1545), který se nejprve profiloval jen jako nakladatel a mezi 1543 – 1545 vlastnil také tiskárnu. Po jeho smrti dílna přešla na dospělé syny **Mikołaje** (1519 – 1606) a **Stanisława** (zemř. 1584). S využitím kopií obrazového cyklu wittenberského Mistra MS, které pocházely od Jiřího Melantricha, vytiskli Markovi synové první úplnou bibli v polštině nazvanou *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu* (Kraków 1561). Úpravcem staršího textu byl polský kazatel a filolog ze Lvova Jan Nycz zvaný též Leopolita, odtud běžné pojmenování památky jako Bible Leopolity. Roku 1565 se podnikavý Mikołaj Scharffenberg osamostatnil a méně zkušený bratr Stanisław zůstal v původní otcově dílně až do konce života. Mikołaj obdržel roku 1577 titul dvorního tiskaře nově zvoleného krále Štěpána Báthoryho. Během vojenských výpadů musel kvůli výrobě administrativní literatury provozovat knihtisk formou „létací tiskárny“, jak ji polští historikové nazývají, např. v Malborku, Varšavě nebo Lvově.

V Krakově paralelně pracoval také **Maciej Scharffenberg** (zemř. 1547) z luboměřské větve Scharffenbergových. Tiskl mimo jiné polský překlad české satiry *Frantowe prawa* (Kraków 1542), dochovaný dnes jen unikátem. Z luboměřské větve pocházel také vynikající tiskař a dřevořezáč **Kryspin Scharffenberg st.** (1513 – 1576). Před rokem 1537 se učil u Macieje Scharffenberga v Krakově, pak působil ve wittenberské dílně Lucase Cranacha st. a ve Zhořelci. S nadějí na lepší zisky přesídlil do Vratislavi, kde 1551 získal měšťanství. Zdejší Kryspinova tiskárna, z jejíž produkce známe více než 200 titulů, se specializovala na latinskou a německou administrativní literaturu, módní humanistické básnictví a na učebnice (polština je doložena pouhými 2%). Scharffenbergovy kontakty s bohemikálním prostředím, o nichž svědčí minimálně reedice Güntherova tisku *Ein Gesangbuch der Brüder inn Behemen und Merherrn* od Michaela Weißeho (Wrocław 1564), nebyly dosud zkoumány. Kryspinův bratr **Jerzy Scharffenberg** (zemř. 1584) byl dřevořezáčem ve Zhořelci a snad i ve Frankfurtu/O. a Berlíně. Často užíval monogram GS (= Georg Scharffenberg). Je pravděpodobné, že těmito iniciálami právě on podepsal ilustrace české verze Mattioliho *Herbáře jinak Bylináře* (Praha 1562).

V Krakově paralelně působil další tiskař polského původu, totiž **Łazarz Andrysowic** (zemř. 1577). Roku 1550 se oženil s vdovou po Hieronimu Wietorovi. Získal měšťanské právo a rok po sňatku zavedenou živnost přenesl na sebe. Pracoval bez výrazné konfesijní orientace. Tiskárna jako jedna z prvních počala vydávat básně mladého renesančního básníka Jana Kochanowského. Mimo jiné zde vyšla také populární anonymní hra *Thragedyja żebracza* (Kraków 1552), jejíž překlad publikoval Ondřej Graudens i v Čechách. Roku 1577 převzal živnost vzdělaný syn Jan, který po nobilitaci 1588 užíval jméno **Jan Januszowski** (1550 – 1613). Pod jeho vedením dílna s beztak už silnou tradicí získala pověst nejlepší tiskárny 16. století v Polsku. Tak jako u pražského Melantricha byla i zde akcentována osvětová, nauková i zábavná literatura měšťanská. Vedle fraktury, švabachu a antikvy francouzského a nizozemského původu se zde dočkala prvního uvedení též „polszczyzna“, nejstarší původem polské latinské tiskové písmo. Januszowski novinku představil programovým spiskem v národním jazyce *Nowy charakter polski* (Kraków 1594). Výtvar Januszowského se běžným textovým písmem kvůli hybridní povaze nikdy nestal. Prozrazoval totiž více prvků písma psaného než tiskového, ale tím, že měl sytý písmový obraz a tíhl k dloužení liter, sloužil občas alespoň k vyznačování nadpisů.

Zatímco Scharffenbergové, stejně jako moravský Jan Günther nebo český Jiří Melantrich, postavili svou činnost do služeb národní pospolitosti, jako významná osobnost celoevropské knižní kultury se profiloval **Christophe Plantin** (1518/25 – 1589), tiskař, nakladatel a knihvazač pocházející z Francie a usazený i s rodinou v **Antverpách**. Tiskárnu zde založil v roce 1555 a vedl ji s několika přestávkami, které na nátlak katolické cenzury nuceně trávil v Paříži a Leidenu, až do smrti. Během pařížského pobytu zakoupil část pozůstalosti po francouzském písmaři Claudu Garamondovi. Aby si zabezpečil plynulý přísun méně obvyklého tiskového písma (např. etiopského a syrského), po návratu vybudoval 1563 – 1564 při tiskárně s pomocí dalšího písmaře Jacoba Sabona i vlastní písmolijnu. Do ní pak povolal vynikající odborníky, např. Francouze Roberta Granjona.

Mezi léty 1567 – 1576 Plantin disponoval 16 až 22 knihtiskařskými lisy a 1570, ač nebyl katolík, získal od španělského krále Filipa II. titul dvorního tiskaře s právem kontrolovat produkci ostatních antverpských tiskařů. Důsledky španělské invaze dolehly však i na Plantinovu tiskárnu, jež koncem 70. let udržela v činnosti jen 5 lisů. Proto byla prozíravě už 1567 založena filiálka v Paříži. Na radu humanisty a Plantinova korektora Justa Lipsia byla část antverpské dílny přenesena do Leidenu. I když Plantin zbytek života strávil v Kolíně/R., mateřská dílna v Antverpách fungovala dál a po jeho smrti připadla zeti **Janu Moretovi st.** (1543 – 1610). Syn Balthasar 1610 přiměl ke spolupráci vynikajícího malíře a kreslíře Petra Pavla Rubense, jehož kresebné návrhy asi osmdesáti frontispisů a titulních stran ještě zvýšily beztak již nadprůměrně kvalitní úroveň publikací. Traduje se, že Rubens pro tiskárnu kreslil z přátelství jen o nedělích a svátečních dnech, aby honoráře nenavyšovaly tiskárně finanční náklady. Moretovi prodali tiskárnu 1876 městu, které v ní o rok později instalovalo vůbec první světové muzeum staršího knihtisku.

Obchodně zdatný Plantin soustředil kolem sebe několik humanisticky orientovaných spolupracovníků (Hubert Goltzius, Gerard de Jode, Abraham Ortelius, Justus Lipsius, Arias Montanus) a dokázal tak ustát nesmírně silnou konkurenci asi 80 dílen, které za jeho života v Antverpách fungovaly. I když inklinoval k nakladatelské sféře firmy více nežli k řemeslné typografii, nelze mu upřít ideový podíl na většině písmařských, grafických a tiskárenských aktivit firmy. Během čtyřiatřicetileté činnosti vyprodukoval více než 1.500 náboženských i světských publikací takřka ze všech oborů lidské činnosti. Dnes se pro tyto knihy užívá pojmenování plantinky. Tiskárna užívala od 60. let zvláště u levnější antikvé literatury nové, menší typy kapesních knižních formátů zvaných **dvánáctěrka** a **šestnáctěrka**. Ve spolupráci s vyspělými externími grafiky tiskárna propracovala integraci tisku z výšky (sazba) a tisku z hloubky (mědiryt). Zcela přesné zvládnutí soutisku dovolovalo pak povýšit ilustrační složku, řetězenou do obsáhlých ryteckých cyklů, nad vlastní textové sdělení. Spolupráce s předními soudobými kartografy přinášela zisk i pro cestopisnou literaturu vybavovanou mědirytovými mapami.

V letech 1569 – 1573 se pracovalo na osmidílném kompletu *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine*. Tato katolická redakce, nazývaná též Polyglota antverpská, vznikla v nákladu 1.200 výtisků na papíru a 13 na pergamenu pro Filipa II. Ačkoli text závadným shledán nebyl, přijetí edice provázely určité rozpaky katolického kléru kvůli tiskařově konfesi. I přes tyto výhrady získal Plantin 1570 nejen titul dvorního tiskaře, ale zároveň i privilegium na tisk liturgik pro Španělsko a Nizozemí. Jedním z prvních oficiálních titulů byl bibelotový *Index librorum prohibitorum* (Antwerpen 1570). Taktéž ze 70. let pochází asi 15 Plantinových originálních slepotiskových vazeb pro španělského krále Filipa II. Některé z nich nesou zlatenou dominantu (ruka držící kružítko). Tento motiv Plantin užíval asi ve 40 variantách též jako tiskařský signet (zlaté kružítko bylo ostatně domovním znamením nemovitosti „De gulden passer“, v níž Plantin od 1557 bydlel a pracoval).

Zhruba v době, kdy se Plantin etabloval v Antverpách, zapouštěl knihtisk své kořeny také na teritoriu **Ruska**. Nejstarší doklady řemesla souvisejí s cyrilským knihtiskem uvedeným do země za vlády cara Ivana IV. Hrozného v době rozšiřování Moskevského velkoknížectví. Z jeho rozhodnutí a s podporou pokrokového metropolity Makarije byla v sídelní **Moskvě** založena snad roku 1553 (či 1555) cyrilským písmem pracující dílna, o jejíž existenci nemáme dnes kromě několika impresorsky bezpříznakových tisků žádné jiné zprávy. Proto se v odborné literatuře označuje jako **Tiskárna anonymní**. Prvními doloženými tiskaři byli od 1563 společníci **Ivan Fedorov** (před 1530 – 1583) a **Petr Timofejev** (zemř. po 1576). Oba připravovali v církevní slovanštině knihy pro Rusko nejpotřebnější, a to liturgické. Fingovaná obvinění z hereze i závist pravoslavných církevních kruhů přinutila dvojici Moskvu už 1565 opustit a přesídlit do litevského Zabludova, pak do Lvova a později do ukrajinského kulturněpolitického centra Ostrohu. Zde v církevní slovanštině vyšla první *Biblia sirěč knihy Vetchago i Novago zavěta po jazyku slovensku* (Ostrog 1580-1581). Touto Ostrožskou biblí, prvním kompletním vydáním všech knih v církevní slovanštině, vyvrcholila Fedorovova pionýrská ediční i umělecko-řemeslná činnost a je zároveň jeho prací poslední. Po Fedorovově a Timofejevově odchodu z Moskvy počal nejstarší stálou dílnu provozovat od roku 1587 Andronik Timofejev Neveža (zemř. 1602).

10 KNIHTISK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ A ROLE TISKÁRNY BRATRSKÉ

Knižní výroba se na Moravě od 30. let 16. století soustřeďovala tak jako v Čechách do menších dílen, které fungovaly většinou krátkodobě. I když počet těchto dílen pracujících neoficiálně, avšak pod ochranou majitelů panství, byl zřejmě větší, nežli dnes soudíme, akcelerace moravského řemesla neměla takovou sílu a setrvalost jako v Čechách i v okolních krajinách s výjimkou Slovenska. Hlavním zřetelem těchto tiskáren (Mikulov 1526 – 1527, Prostějov 1527?/1543 – 1567?, Náměšť/O. 1533 – 1535, Luleč 1535 – 1536, Velké Meziříčí 1558) nebyla výtěžná činnost, nýbrž služba některé z nonkonformních náboženských skupin, k nimž patřila jednota bratrská, habrovanští, novokřtěnci, mikulášenci aj. Na rozdíl od staršího období a s výjimkou proněmecké dílny v Mikulově se tedy nutně musela pozornost autorů, vydavatelů a tiskařů přesunout k česky čtoucímu publiku, ale typografická úprava opět nepřekvapí, ani nezaujme. Pouze Aorgova prostějovská dílna dokázala nikoli však typografickými prostředky, nýbrž všestrannější ediční činností pokročit nad konfesijně izolovaný model několika svých soupeřů. Prostějov oproti časné Plzni zřejmě drží také opožděné prvenství ve vytištění nejstarší českojazyčné knihy na Moravě. Tou jsou doposud neznámí *Listové ... bratřím boleslavským poslaní i také jich odpovědi zase psané* Jana Dubčanského ze Zdenína a na Habrovanech (Prostějov? 1527). Jediná Tiskárna bratrská, která byla Janem Blahoslavem založena v Ivančicích 1562, zůstala funkční mnohem déle. Navzdory tomu, že se její působnost omezovala jen na úzkou vrstvu souvěrců, z umělecko-řemeslného i editorského hlediska zaujímá absolutní prvenství mezi všemi moravskými ilegálními dílnami. Zde užívaný knižní dekor čerpal z tvorby německých a švýcarských grafiků manýristů, a to ještě dříve, nežli se jimi v Čechách nechal průkopnický inspirovat Jiří Melantrich. Po vydání Obnoveného zemského zřízení byla Tiskárna převezena roku 1629 z Kralic do polského Lešna a fungovala tam (arci s modifikovaným vydavatelským programem) až do zničujícího požáru 1656.

Brněnská městská rada o knižní výrobu během 16. století žádný zájem neprojevila. Také Olomouc, pokud dnes můžeme soudit, zůstala 1504 – 1538 bez řemesla. První tiskárnu, která byla na Moravě provozována už zcela kontinuálně, založil právě v Olomouci Jan Olivetský až roku 1538. Od té doby se Olomouc profilovala jako centrum moravského knihtisku, i když koncentrace živností zde byla ve srovnání s Prahou nesrovnatelně chudší. Také Olivetský měl velmi blízko k jednotě bratrské. Ekonomicky motivovaným příchodem Jana Günthera z Norimberku do Prostějova 1544 a později do Olomouce se však situace změnila. Günther počal prosazovat konfesijně neutrální vydavatelskou politiku orientovanou k zábavné i naučné četbě. Takřka se třicetiletým zpožděním oproti řemeslu v Čechách právě jemu připadla role moravského průkopníka renesanční typografie. Tuto roli mu poněkud usnadňoval fakt, že knihtisk v Olomouci ani na panstvích

moravské šlechty nebyl po šmalkaldské válce zasažen plošným zákazem jako v Čechách. Také zdoluhavý a institucionálně nepřehledný postup dosavadní cenzury byl 1567 zjednodušen a centralizován do rukou katolické církve.

Moravský knihtisk 16. století se koncentroval do **Olomouce** a částečně do **Prostějova**. V obou městech novátorsky působil **Jan Günther** (zemř. 1567). Pocházel z Německa. Vyučil se v Norimberku u Leonharda Milichthalerera, tiskaře české Bible 1540 zvané Norimberská, a po jeho smrti sňatkem s ovdovělou Markétou Milichthalerovou vyženil dílnu a syna Friedricha (Bedřicha) Milichthalerera, budoucího tiskaře v Olomouci. Velmi dobré obchodní a kulturní kontakty Norimberku s českým prostředím i deficit tiskařských dílen na konfesijně svobodné Moravě přiměly Günthera opustit Německo a přestěhovat se 1544 do Prostějova. Roku 1553 Günther přesídlil s velkými ambicemi do Olomouce, zanechav v Prostějově spolupracovníka Kašpara Aorga jako samostatného tiskaře.

Günther byl zjevně pro Moravu tím, čím Melantrich pro Prahu a Čechy – obklopen humanisticky smýšlejícími literáty realizoval jako první tiskař na Moravě profesionálně všestranný model ediční politiky. Jejím smyslem nebyla již služba určité uzavřené náboženské skupině, nýbrž formování širšího a čtenářsky rozrůzněného trhu. Kniha v Güntherově pojetí tak dostala jednoznačně zbožní charakter. Po předchozí hegemonii moravské věroučné polemiky a nábožensky výchovné literatury počaly u Günthera poprvé převládat tisky světské. Zvláště olomoucká etapa započatá s novým písmovým materiálem přinesla obrat k typograficky jednodušším a levnějším spisům hospodářským, k teorii hudby, ke knížkám lidového čtení a školním učebnicím (dvoj a trojjazyčným slovníkům). Zde všude se nepochybně právě Günther jako první tiskař u nás zasadil zároveň o převedení těchto textů z němčiny do češtiny (a o několik let později byl Melantrich jejich prvním reeditorem). Minoritní a přitom konfesijně nevyhraněná náboženská literatura vycházela vstříc jak katolíkům, tak jednotě bratrské, luteránům či utrakvistům.

Některé Güntherem vydané tituly nacházíme již mezi jazykově českou produkcí Peypusovy a Milichthalerovy norimberské tiskárny 30. let. Doloženo je i několik reedic ze starší české produkce. Některá z těchto vydání mají dokonce ráz rafinovaných patisků, např. když pod novým krycím názvem *Elementa latinae ac boiemicae linguae* (Olomouc 1555) Günther vydal starší slabikář *Preces latině česky a jiní náboženství počátkové* (Praha 1549-1550?), chráněný privilegiem Jana Kantora Hada z 1. prosince 1549. Naopak k titulům uvedeným u nás vůbec poprvé patří mimo jiné unikátně dochovaný *Slabikář český a jiných náboženství počátkové* (Prostějov 1547) či trojice typograficky vrcholných děl prostějovské etapy, a to Hoffmeisterova *Postila česká* (Prostějov 1551), Jan Dubravius *Historiae Regni Bohemiae* (Prostějov 1552 v nákladu 100 exemplářů, podruhé Basel 1575) a Josephus Flavius *O válce židovské knihy sedmery* (Prostějov 1553). Také později vyšlo ještě několik zcela nových titulů, např. autobiografický *Život císaře Karla Čtvrtého a krále českého* (Olomouc 1555, přetištěno péčí editora Františka Faustina Procházky až roku 1791), Jan Blahoslav *Musica, to jest Knížka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající* (Olomouc 1558, v roce 1569 přetiskla v Ivančicích Tiskárna bratrská), Jan Josquin *Muzika, to jest Zpráva k zpívání náležitá* (Olomouc? 1551? a podruhé 1561), *Knížka o štěpování rozkošných zahrad* (Olomouc 1558, poslední známé vydání Praha 1720) či Hieronymus Brunschwig *Liber de arte distillandi. Knihy o pravém umění distilování aneb vod pálení* (Olomouc 1559). Milan Kopecký připsal Güntherově dílně sbírku moravských milostných básní, jejíž makulaturní fragment byl objeven roku 1961. Tisk se klade do let 1550 – 1559 a z žánrového hlediska je prvním toho druhu u nás.

Günther přivezl z Norimberku německou frakturu (byl tak 1545 v Prostějově jejím prvním moravským uživatelem) a vzal s sebou i velkou zásobu kvalitních štočků, řezaných dle předloh významných německých grafiků, např. Hanse Springinkleeho a Erharda Schöna. Obě Güntherovy tiskárny se tak staly prvními plnohodnotnými centry renesanční typografie na Moravě, i když ve srovnání s Prahou, Litomyšlím, Mladou Boleslaví či Bělou/B. o téměř 30 let opožděnými. Na Güntherovu pracovní etapu navázal jeho nevlastní syn Bedřich Milichthaler.

Menší tiskárny, pracující během 30. let pro potřeby jednoty bratrské, postupně zanikaly. Jediná **Tiskárna bratrská**, která byla biskupem Janem Blahoslavem (1523 – 1571) založena v **Ivančicích** (1562 – 1578), zůstala díky přestěhování do nedalekých **Kralic** (1578 – 1619) i během exilu v polském **Lešně** (1629 – 1656) funkční mnohem déle. Navzdory tomu, že se její působnost omezovala jen na úzkou vrstvu souvěrců, z umělecko-řemeslného a editorského hlediska zaujímá nepopiratelné prvenství mezi všemi moravskými ilegálními dílnami. Zde užívaný knižní dekor čerpal z tvorby německých a švýcarských grafiků manýristů, a to ještě dříve, nežli se jimi nechal průkopnický inspirovat Jiří Melantrich. Moravská produkce Tiskárny tak bývá řazena k vrcholům národního knihtisku. Přitom se přehlídí, že výška tohoto piedestalu je dána nerovnoměrným poznáním české a moravské knižní kultury, z níž právě ivančicko-kralické tisky byly již od dob první republiky bohatě popularizovány a dostávalo se jim nebývale soustředěné pozornosti badatelů. Tím méně je však známo, že během polské etapy (asi od roku 1638) původní kontury Tiskárny postupně slábly a ediční program, doposud takřka beze zbytku spjatý s potřebami jednoty bratrské, se pod tlakem konkurence otevřel i jiným čtenářským skupinám a zájmům.

Vzniku Tiskárny v roce 1562 předcházely kontakty bratrských seniorů s ideově spřízněnými domácími tiskaři (Kašpar Aorg, Jan Günther, Mikuláš Klauďán, Pavel Olivetský, Alexandr Ujezdecký, Pavel Severin, Oldřich Velenský) i s tiskaři německy mluvících zemí (Cristoph Froschauer st., Hieronymus Höltzel, Johann vom Berg, Hans Lufft, Ulrich Neuber, Georg Rhau). Ve 20. a 30. letech mimo to jednota uplatňovala výrazný vliv na mladoboleslavskou dílnu Jiříka Štyrsky a Jindřicha Šturma. Po roce 1547 se těžiště nekatolického knihtisku přesunulo z Čech na Moravu, avšak oba tamní protagonisté, Aorg i Günther, se nehodlali spoutat do výlučných služeb jedné náboženské skupiny. Zakázka takzvaného Šamotulského kancionálu 1560-1561 směřovala proto k Alexandru Ujezdeckému do Polska.

Poněvadž dohled nad prací externích knihtiskařů byl spojen se značnými problémy, v případě šamotulské officíny znásobenými ještě vzdáleností, jednota bratrská u Ujezdeckého odkoupila část zařízení a vzápětí (1562) z popudu **Jana Blahoslava** (1523 – 1571) v jeho biskupském sídle Ivančicích zřídila vlastní dílnu. Blahoslav jakožto vůdčí osobnost na ni až do konce života dohlížel jako autor, editor a výtvarný redaktor. Dílna byla v Ivančicích umístěna po rok 1578 a pak během 1579 – 1619 byla z bezpečnostních důvodů přesunuta do kralické tvrze.

Ivančicko-kralickou ediční činnost charakterizují dva význačně zastoupené žánry, totiž bible a kancionály. Z biblických textů přichází nejprve *Nový zákon* (1564) v Blahoslavově překladu z řečtiny. Pak se objevuje *Bible česká* neboli Kralická šestidílka (1579-1594) či *Bible česká* zvaná Kralická jednodílka (Kralice 1596 a 1613). Šestidílná *Bible česká* vyšla nákladem Jana z Žerotína za tiskařského dohledu Zachariáše Solína (zemř. 1596). Představuje první úplný překlad bible do češtiny nikoli z latinské Vulgáty, ale z původních jazyků. Na revizi textu a na překladu, který se opíral o mluvnickou normu Blahoslavovy rukopisné Gramatiky české 1571, pracovali Jan Eneáš Boleslavský, Jan Capito, Izaiáš Cibulka, Jan Efraim, Lukáš Helic, Pavel Jesenius, Mikuláš Albert z Kaménka a Ondřej Štefan. Vzorem byla mimo jiné u Christopa Plantina tištěná *Biblia sacra* (Antwerpen 1569-1573) zvaná též Polyglota antverpská, a Blahoslavův *Nový zákon* (Ivančice 1564 a 1568), opírající se o řecko-latinskou verzi Theodora Bezy (Zürich 1559). Slovesné kvality překladu zařadily Bibli kralickou mezi kodifikační příručky humanistické češtiny a v 19. století se na Slovensku staly základem spisovného jazyka evangelíků zvaného bibličina. Do neilustrovaného textu nebyly pojaty Jeronýmovy předmluvy. Jejich místa zaujaly předmluvy bratrských překladatelů a editorů. Není zde ani epištola sv. Pavla k Laodicejským, naopak jako u Melantricha i zde přichází Třetí kniha Makabejských. Jako novum českých biblických překladů jsou do samostatného svazku vřazeny apokryfy. Charakteristické zrcadlo sazby členěné na středový hlavní text a boční komentáře není samo o sobě ničím novým. Přichází již v 60. letech 15. století u právnícké literatury tištěné Petrem Schöfferelem st. a o dvacet let později u basilejských glosovaných vydání latinské bible (Johann Amerbach). Kraličtí editoři se inspirovali též typografií ženevských biblických tisků Roberta Estiennna nejst. Úzké sloupce vlastního textu obklopuje bohatý exegetický a filologický aparát, zejména překlady hebraismů, synonyma usnadňující pochopení obtížnějších výrazů jakož i exegetické vysvětlivky a obecná naučení pro kazatele. Zatímco takto vybavená a novými rejstříky opatřená Bible směřovala spíše k praxi bratrských duchovních správců, zestručněná verze bez komentářů a dílčích předmluv, publikovaná v jednom dílu 1596 a znovu 1613, vycházela vstříc nejširším vrstvám.

Vedle biblických textů byla páteří edičního programu i díla hymnologická: *Písně duchovní evangelistské* (poprvé 1562-1564, naposledy 1618). Třináct z těchto osmnácti vydání bylo notovaných a pět mělo příruční ráz bez not. Jednota bratrská přispěla též k rozvoji předbělohorské postilografie dvěma původními díly, a to Ondřej Štefan *Výklad řečí Božích* (Ivančice 1575) a Jan Kapito *Postila, to jest Kázání, kteráž na řeči boží ... činěna bývají* (Kralice 1586). Učení jednoty bratrské bylo od počátku vtělováno do tiskem šířených konfesí a jejich obhajob. Významné místo náleželo nábožensky vzdělavatelným a mravněvýchovným publikacím a učebnicím pro kněžský dorost a mládež vůbec. Sem patří mimo jiné Blahoslavova *Musica, to jest Knížka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající* (Ivančice 1569).

Dílna disponovala pravděpodobně vždy jen jediným lisem. Během 1556 – 1598 se někdejší kralická tvrz, kde se nacházelo sídlo Tiskárny, stala střediskem intenzivního archeologického výzkumu, který přinesl neočekávané nálezy starého typografického materiálu (valouny písmového kovu, jednotlivá písmena, ozdůbky, linky a bronzové puntury). Mezi dnes zachovanými hmotnými památkami z oblasti dějin tiskařství patří tyto nálezy jednoznačně ke světovým unikátům. Z archeologických nálezů lze soudit, že písmo bylo odléváno přímo v Tiskárně.

S oběma moravskými etapami Tiskárny je spjato více než 50 v dekoru umně skrytých monogramů a několik osobních emblémů. Jen menší část z nich se již dříve podařilo připsat konkrétním osobám. Jsou to kupříkladu kreslíři a řezáči knižních ozdob či bratrští typografové Samuel Silvestr, Václav Solín, Zachariáš Solín nebo jeho žák **Václav Elam** (zemř. 1622), který v rostlinných či ptačích kompozicích rámu, vlysů a vinět podléhal manýristické ilustraci Josta Ammana. Poněvadž pro jednotu bratrskou byla narativní ilustrace prvkem, který vnímatele odváděl od textového sdělení, výtvarná funkce připadla knižnímu dekoru jakožto vysoce promyšlené a komplementární součásti knižní struktury. Jakkoli přítomná biblická témata reflektovala věrouku jednoty, způsob zavilínové ornamentiky a kompozice titulních stran, iniciál a vlysů také není původní. Kvůli pietní konzervaci veskrze národního charakteru Tiskárny nebývá však ke škodě

věci připomínáno, že tvůrci dekoru **Martin Dadán** (zemř. 1584) a **Matěj Sabin** (1539 – 1615) se jako jedni z prvních domácích umělců poučili na raném německém manýrismu Virgila Solise st. Za nejkvalitněji upravenou knihu ivančické etapy lze považovat Písň 1562 – 1564. Z kralického období vyniká zejména jednodílná Bible 1596. Mezi německojazyčnými tituly zaujímá prvenství Weißeho Kirchengeseng z Ivančic 1566.

Po vydání Obnoveného zemského zřízení byla Tiskárna převezena roku 1629 do polského Lešna a fungovala tam až do ničujícího požáru města 1656. Během polské etapy původní kontury Tiskárny postupně slábly a ediční program, doposud takřka beze zbytku spjatý s potřebami jednoty bratrské, musel být rozředěn. Tato pronikavá změna, patrná zvláště od roku 1638, byla zřejmě vyvolána ekonomickými těžkostmi a hlavně konkurencí, s níž dílna během činnosti na Moravě prakticky nepřišla do styku. Vyšlo zde takřka 40 titulů Jana Amose Komenského. Počínaje rokem 1638 však intenzita vydávání Komenského děl poněkud slábne a hegemonní složkou edičního programu se stávají příležitostně humanistické básně skládané latinsky i polsky.

Prahu během 40. let 16. století poznamenal konec severinské dynastie. Jedna z dcer už vzpomínaného Pavla Severina se vdala za **Jana Kosořského z Kosoře** (zemř. 1589?). Ten mezi léty 1547 – 1557, tedy částečně ještě za tchánova života, pokračoval v dílně jako nástupce Severinů. Dnes je mu přisuzována výroba 19 publikací, mimo jiné proticísařsky zaměřených novinových letáků z doby šmalkaldské války. Když na podzim 1547 Ferdinand I. všechen knihtisk v Čechách zakázal, dílna přestala pracovat. Po čase se přihlásila k oficiální ideologii a od roku 1550 směla být znovu uvedena do provozu, avšak počínaje srpnem 1557 se jakékoli doklady o tiskárně Kosořského ztrácejí.

Korunou editorské a typografické činnosti Kosořského se stal upravený překlad relativní novinky Sebastiana Münstera *Kozmografia česká* (Praha 1554). Sazba nadmíru obsáhlého Münsterova textu však Kosořského vyčerpala natolik, že pro obrazový aparát se finančních prostředků již nedostalo. I přes absenci typické ilustrační složky patří tato edice k finančně nejnákladnějším a kvantitativně nejrozsáhlejším projevům našeho knihtisku vůbec a zároveň je jediným reprezentantem žánru v jazykově české literatuře. Na rozdíl od zahraničních vydání, proslavených mapami, vedutami a obrázky přírodnin, je překlad Kosmografie doplněn jen 30 textovými ilustracemi, které vystačily do první třetiny díla. Kosořský co mohl posbíral ze starších zásob severinské dílny a jen v několika málo případech nechal pořídit kopie původních drobných štoček s kuriózními náměty (pyramidy, lidská monstra). Pouze jediný dnes známý exemplář obsahuje mapu Čech řezanou dle Klaudyánova jednodílnu. Výtvarnou složku proto zastoupil hojný počet stylově i řemeslně nesouladných iniciál, shromážděných z několika pražských i mimopražských tiskáren první poloviny 16. století.

Recepce raně renesanční typografie probíhala díky otevřenosti německým podnětům v Čechách dříve a rychleji nežli na Moravě. Novou generaci německých vyučenců reprezentoval kupříkladu **Jan Had**. Pracoval v norimberské tiskárně Friedricha Peypuse, oženil se s jeho dcerou a vzápětí po přestěhování do Prahy zdařile rozmnožil text Johanna Koppa von Raumenthal *Regiment neb Správa, jak jedenkaždý člověk ve všech věcech zdraví své ... opatrovati ... má* (Praha 1536). Latinská slova Regimentu jsou sázena antikvou, a Hadovu dílnu tak lze považovat za jednu z prvních, která toto tiskové písmo v Čechách s tříletým zpožděním za Moravou vlastnila. Hadův nástupce **Jan Kantor Had** (vl. jm. Jan z Písku, zemř. 1572), který se oženil s pozůstalou Kunigundou Hadovou, měl v dílně jako jeden z prvních už i řecké (1546) a hebrejské písmo (1570).

Proces utváření renesančního názoru tiskařů byl v zásadě uzavřen převzetím původně německé fraktury. Stalo se tak asi dvacetiletí po sousedním Polsku. V Čechách byl prvním vlastníkem fraktury 1540 pražský tiskař Bartoloměj Netolický. Do moravského Prostějova nové písmo převezl z Norimberku Jan Günther 1545. Od té doby novogotická fraktura nabyla i u nás postavení univerzálního tiskového písma a tiskárny už neopustila. Přinejmenším do poloviny 19. století se z ní stejně jako ze švabachu sázely texty jazykově české a do roku 1941 samozřejmě i texty německé.

Bartoloměj Netolický z Netolic (zemř. po 1562) provozoval živnost mezi 1540 – 1552 a 1561 – 1562. Soudí se, že taktéž on byl vyučen v Německu. V červnu 1547 ho král Ferdinand vyzval, aby nejnútnější část dílny přestěhoval do Litoměřic a započal s tiskem tendenční sbírky nedávných protistavovských nařízení *Akta těch všech věcí* (Litoměřice-Praha 1547). Edičně i typograficky uspěchaná kniha byla dokončena 8. října a následujícího roku vyšla také v tiskařsky mnohem kvalitnější německé verzi *Acta aller Handlungen* (Praha 1548). Ani české vydání v obdivuhodném nákladu 3.000 exemplářů ani tento překlad se přílišné pozornosti u protihabsbursky naladěných čtenářů nedočkaly. Loajalitou k panovnickému dvoru a mezi českými tiskaři vzácným katolictvím dosáhl Netolický pouhé dva dny po ukončení práce na Aktech privilegia, které ho jako jedinou osobu v Čechách opravňovalo provozovat řemeslo oficiálně. Soudobé prameny líčí proto Netolického jako přesvědčeného katolíka, oportunistu a udavače. Nakolik se do tohoto hodnocení promítl závist a zlomyslnost stěžovatelů, nevíme, ale u masarykovsky laděných předválečných historiků knihtisku jistou roli sehrál tendenční pohled na původce všeho zla – katolickou předbělohorskou cenzuru. Nelze však pominout, že okolo

Netolického se zformoval kruh utrakvistických, Ferdinandem pronásledovaných literátů (Pavel Bydžovský, Brikcí z Licska, Sixt z Ottersdorfu).

Nejpozději před polovinou roku 1547 se v Praze usadil **Jiří Melantrich**, který do té doby mohl působit mimo jiné u prostějovského Jana Günthera. Další aktivity mu překazil Ferdinandův zákaz knihtisku. Poněvadž Melantrich se odbojně činnosti českých kolegů neúčastnil, využil možnosti spojit svou sotva zavedenou pražskou dílnu s oficiální dvorskou dílnou Netolického. Přesto partneři nedokázali odvrátit přicházející úpadek, částečně zaviněný bojkotem knihkupců. Zřejmý důvod však nastal až od podzimu 1549, kdy se panovník uvolil tiskařské řemeslo a s ním spjatou konkurenci postupně oživovat. Dluhy nesmazala ani výroba úředních artikulí, ani privilegované vydání Bible české (Praha 1549). Nerozprodáním zbožím zatíženým Netolický tiskárnu nakonec 1552 Melantrichovi prodal.

11 KNIHTISK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ A ROLE MELANTRIŠKO – ADAMOVSKE DYNASTIE

Český knihtisk 16. století doma i za hranicemi po polovině století výrazně prezentovala naše největší tiskárna **Jiřího Melantricha z Aventinu** (1511? – 1580). Vážnější konkurence jí vyrostla až během 70. let a později (Jiří Černý, Jiří Jakubův Dačický, Jan Schumann st.), ale i tak si nakladatelská a výrobní sféra melantriško-veleslavínského domu prvenství v péči o českou knihu uhájila.

Melantrich je nejvýraznější a často popularizovanou osobností domácího knihtisku všech dob, nepřekračující ovšem standard podnikání zahraničních kolegů druhé poloviny 16. století. K popularizaci Melantrichových zásluh nejvíce přispěla juvenilie žurnalisty a prozaika Františka Rachlíka. Byla napsána roku 1930 na objednávku nakladatelství a.s. Melantrich u příležitosti 350. výročí tiskařova úmrtí. Ke škodě věci však vedle věrohodných prvků obsahuje i „frobenovskou legendu“, převzatou od Antonína Rybičky (1865), která časem zobecněla a moderní odbornou literaturou byla zpochybněna prozatím jen částečně. Emancipační programy národního obrození a nové republiky totiž potřebovaly nejen Husa nebo Komenského. Do národního panteónu vstoupil též Melantrich, protože také Češi potřebovali ve sféře knižní kultury výraznou humanistickou osobnost, svého „Frobena“.

Melantrich pocházel z rodiny Černých žijící v městečku Rožďalovicích na severovýchodě Čech. První zmínky o něm přicházejí až 1534 v souvislosti s dosažením bakalářské hodnosti na pražské univerzitě. Další údaje nejsou až do roku 1547 archivními prameny podloženy. Nevíme tedy, kde a za jakých okolností se knihtisku vyučil. První kontakty s řemeslem mohl získat jak v Čechách, tak až během případných studií na některé z německých univerzit. K otázce Melantrichova řádného vyučení či dokonce nevyučení přispěl překvapivou informací z augsburského Státního archivu Michael Schilling. V rámci stanoviska briefmalera Hanse Schultese st. (1542 – 1619) k paralelní tiskařské činnosti malířů totiž editoval i „Verzeichnus der buechtruckher welliche die Truckherey nit gelernet haben“, v němž se na šestém místě mezi nevyučeními tiskaři objevuje jistý „Der Malandrich burgermaister zue Prag“. Tohoto „Malandricha“ umožňuje ztotožnit s naším tiskařem paradoxně Schultesův omyl o purkmistrovství, neboť Melantrich na magistrátu Starého Města skutečně veřejně činný byl, ale pouze ve funkci radního (Jaroslav Douša uvádí léta 1558 – 1559 a 1565 – 1575).

Antonín Rybička vnesl do odborné literatury zprávu, že Melantrich pobýval po roce 1534 ve Wittenberku a na pozvání Zikmunda Hrubého z Jelení odešel někdy ve druhé polovině 30. let do Basileje, aby se zdokonalil u „Jana Frobena“, který měl být „až do své smrti 1560 důvěrným přítelem Melantrichovým“. Tvzení je ovšem postaveno na chybné chronologii Frobenů. Johann totiž nezemřel roku 1560, ale již 1527, kdy Melantrich dosáhl zhruba šestnácti let věku. Proto mohlo jít až o Frobenova syna Hieronyma st. (zemř. 1563), jehož tiskařské signety byly totožné s otcovými. Do popředí zájmu se tak dostal frobenovský kerykeion adaptovaný Melantrichem, avšak na dálku, jak bylo tehdy pro výraz úcty, programově spřízněnosti či kolegiality obvyklé (z dřívějších dob máme tuto praxi doloženu u Velenského, který se tak přihlásil k pařížskému humanistovi Josse Bademu).

Poté, co Zikmund Winter (1909) upozornil na Wackernagelovu edici účetní knihy Hieronyma Frobena st., prohlásil Rachlík Melantrichův dluh u Frobenů k roku 1559 za další důkaz basilejské legendy. Ani dluh ve výši 50 fl. za zboží odebrané na frankfurtském veletrhu však Melantrichův pobyt v Basileji nijak neosvětluje, nanejvýše jen dokládá, že Melantrich již jako samostatný pražský typograf s Frobenovou firmou navázal v Německu obchodní kontakty a že se z nich notně poučil i ve vlastním řemesle. Koneckonců i nejnovější sondy do basilejských archivů, které jsme provedli, zůstaly v oblasti korespondence, účetních knih či univerzitních matrik bez výsledku.

Antonín Rybička též uvádí, že Melantrich pobýval v Norimberku. Zde během první poloviny 40. let působil mimo jiné Jan Günther, od roku 1544 usazený v Prostějově. Z toho pak Rybička shodně s Rachlíkem vyvozují, že Melantrich odešel s

Güntherem do nového působiště jako překladatel a korektor. Pozdější vazby mezi oběma tiskaři, zejména při realizaci ediční politiky, jsou nepochybné, ale Melantrichovu překladatelskou účast v Güntherově dílně navzdory údajům v Jungmannově Historii literatury české (1849) taktéž nedokazují. Po typologickém srovnání tisků můžeme mít nanejvýše zato, že nově se etabloující Melantrich užil buď Güntherových nákupních zdrojů v Norimberku, anebo matric z Prostějova.

Dne 10. října 1547 Ferdinand I. po porážce stavovského povstání však knihtisk v Čechách zakázal. Melantrich se odbojně činnosti kolegů aktivně neúčastnil, a proto po zákazu využil možnost spojit svou pražskou dílnu s oficiální tiskárnou Bartoloměje Netolického. Dluhy a nerozprodáním zbožím zatížený Netolický tiskárnu nakonec svému společníkovi roku 1552 prodal. O rok později byl potvrzen také převod všech privilegií a již v červenci 1553 se nový majitel prezentuje prvním dnes známým tiskem této nové etapy, kterou uzavřela až Melantrichova smrt v roce 1580.

Melantrich získal měšťanství na Starém Městě pražském roku 1551 (o pět let později se oženil a když 1577 ovdověl, zakrátko vstoupil do manželství znovu). Erb s přídomkem „z Aventinu“ (dle názvu jednoho ze sedmi římských pahorků) obdržel 1557. Rozsáhlou knihtiskařskou činnost podporoval širokými hospodářskými, obchodními i společenskými aktivitami (1554 koupil první dům a zařídil v něm i hostinec, 1558 přikoupil vinici a poprvé byl zvolen do městské rady). Roku 1563 započal s renovací domu „U dvou velbloudů“ v dnešní Melantrichově ulici (dům byl zbořen 1893). Tiskárnu zde zprovoznil 1567 a od tohoto roku byla nemovitost svázána s typografickým řemeslem až do 1763 (rodinu Daniela Adama z Veleslavína vystřídal po Bílé hoře podnik Štěpána Byliny, posledním majitelem se stal tiskař Ignác František Průša).

Melantrichovy četné konexe sahaly od humanistického okruhu pražské univerzity přes staroměstskou radu, českou šlechtu až ke katolickému kléru a arciknížeti Ferdinandu Tyrolskému. Melantrich soustředil kolem tiskárny skupinu stálých spolupracovníků, překladatelů, editorů a rádců (Tadeáš Hájek z Hájku, Jan Hodějovský z Hodějova st., Tomáš Mitis z Limuz, Sixt z Ottersdorfu, Jan Straněnský, Mikuláš Šúd ze Semanína aj.). Do tohoto kruhu náleželi také italský lékař a humanista Pierandrea Mattioli a jeho krajan, benátský tiskař a nakladatel **Vincenzo Valgrisi** (zemř. 1573). Pro něho Melantrich vytiskl Mattioliho *Epistolarum medicinalium libri quinque* (Praha 1561), určené zčásti publiku v cizině, a společně se pak nakladatelsky podělili na přípravě pražského německého vydání Mattioliho díla *New Kreuterbuch ... durch Georgium Handsch verdeutscht* (Praha 1563).

Melantrichova tiskárna sice nedosahovala kvantitativní ani kvalitativní úrovně obdobných humanisticky založených firem v zahraničí (Hieronymus Froben st., Hans Lufft, Christian Egenolff, Henri Estienne ml., Johann Feyerabend, Aldo Manuzio ml., Christophe Plantin, Stanisław Scharffenberg), nicméně ve skromných poměrech českého a moravského knihtisku představovala bezkonkurenčně největší a nejlépe vybavený podnik 16. století. Na přelomu 50. a 60. let dílna dosáhla velké konjunktury, jejíž průběh o něco později pozitivně ovlivnil císařem Maxmiliánem II. vyhlášený zákaz dovozu a tisku českých knih z Norimberku (1567). Příznivá ekonomická situace Melantrichovi umožnila produkovat až 14 titulů ročně, průběžně objednávat nový typografický materiál a zejména promýšlet doposud nejsmělejší plán českého knihtiskařství 16. století, totiž vydání biblického textu s novými, původními ilustracemi. Tyto tvůrčí aktivity od 50. let kompenzoval řemeslně nenáročnými přetisky publikací Netolického a moravského kolegy Jana Günthera. Roku 1576 se do Melantrichovy rodiny přičlenil Daniel Adam z Veleslavína, v němž stránoucí a nemocný tiskař pro své nakladatelské plány získal velkou oporu. Tou dobou (1577) dílna zaměstnávala nejméně 9 tovaryšů a nelze pominout, že jí do nástupu Jiřího Melantricha ml. prošlo několik budoucích samostatných tiskařů, např. 1571 Firmian Bendygar, 1576 sazeč Jan Jičínský (totožnost s Janem ml. Filoxenem Jičínským však nelze prokázat), před 1581 Jan Vašek Stříbrský, přinejmenším 1581 Daniel Sedlčanský nejst.

Důležitější nežli výrobní kapacita bylo však Melantrichovo úsilí o kultivaci čtenářských zájmů měšťanské společnosti, občanských ctností a vůbec o takzvané „obecné dobré“. Melantrich vytiskl na 230 dnes známých rozsáhlejších i menších děl, včetně reedic (ca 50% česky, 32% latinsky, 14% vícejazyčně a 1% německy). Mnohé publikace opatřil vlastní předmluvou. Jeho ediční model, v němž se díky překladům a úpravám zahraničních titulů již naplno prosadilo úsilí starších kolegů Bakaláře a Konáče o laicizaci literatury, pokrýval takřka celé žánrové spektrum domácího předbělohorského písemnictví. Náboženská a nábožensky vzdělavatelská literatura tvořila jen asi třetinu produkce (bible, Nový zákon, evangelia a epištoly, kázání, postily, kancionály, modlitební knihy). V silně akcentované světské literatuře přední místo zaujaly často přetiskované školní učebnice (Dionysius Cato, Marcus Tullius Cicero, Aelius Donatus, Ondřej Klatovský z Dalmanhorstu) a oblíbená mravněvýchovná próza (Andreas Musculus, Vavřinec Leandr Rvačovský), která spolu s knížkami lidového čtení ukájela hlad domácího publika po beletrii (Enšpígl, Frantova pranostika, Frantova práva, Kronika o Joviánovi, Rada všelijakých nerozumných zvířat a ptactva, Rozmlouvání krále Šalomouna s Markoltem, Testamentové aneb Kšaftové dvanácti patriarchů). Kvantitativně nerozsáhlou, avšak obsahem i typografickým zpracováním důležitou oblast tvořila nauková próza (Basilius Faber, Tadeáš Hájek z Hájku, Martin Kuthen, Pierandrea Mattioli), okrajově též naučení o hospodářství (Johann Mathesius) a právníká literatura (Pavel Kristián z Koldína).

Dokladem průniku Melantrichovy tiskárny s literárními aktivitami univerzitního okruhu byly příležitostné zakázky z oblasti humanistického básnictví. Finanční příjmy z tisku a prodeje vítaně zvyšovaly sněmovní artikule, minuce a pranostiky (Petr Codicillus z Tulechova, Tadeáš Hájek z Hájku, Šimon Proxenus ze Sudetu). Jazykově německé tituly stály zcela na okraji Melantrichova zájmu. Jediný tisk v italštině, totiž Pierandrea Mattioli *Le solenni pompe et gli altri specttacoli, fatti alla venuta dell'imperadore Ferdinando* primo. ... 1558 (Praha 1559), je dle dnešních znalostí zároveň nejstarším jazykově italským tiskem u nás.

Stejně tak důležité jako Melantrichovo úsilí o pokrytí spektra čtenářských zájmů byly z pohledu vývoje české tištěné knihy nadmíru zdařilé snahy povznést domácí typografii na evropskou úroveň. V popředí Melantrichova tiskařsko-nakladatelského úsilí stála tak *Bible česká*, kterou po společném podniku s Netolickým (1549) pořídil ještě ve čtyřech vydáních dalších (1556-1557, 1560-1561, 1570 a 1577). Typograficky se lišící edice byly textově přijatelné pro všechna vyznání. První edice, kterou mladý Melantrich nadán císařovým privilegiem realizoval 1549 ve spojení s Bartolomějem Netolickým, má titulní dřevorez s rozměrným Říšským znakem krále Maxmiliána. Otisk vznikl ze štočku, který publikoval již **Ondřej Kubeš** (zemř. po 1551) na titulní straně oficiální a obrozenskými generacemi tolik diskutované a odmítané *Kroniky české* Václava Hájka z Libočan (Praha 1541). Znak v prvním vydání Bible má však nové, nápadné lištové rámování. Bible vyšla s variantní tiskařovou předmluvou. Obrazový aparát čítající 133 dřevorezů je očividně závislý na druhém vydání Severinovy bible, kterou 1537 vypravila Tiskárna severinsko-kosořská. Znovu přichází cyklus Mistra MS a několik jednotlivin Hanse Brosamera. Všechny štočky včetně nové, jednokruhové podoby Stvoření světa od Mistra MS pocházejí z Lufftova tisku Lutherova překladu Bible (Wittenberk 1534). Pouze incipitový obraz k předmluvě sv. Jeronýma byl zde a pak ve všech dalších Melantrichových vydáních vyměněn za širokou narativní borduru Lucase Cranacha ml., převzatou z třetího dílu sebraných spisů Martina Luthera (Wittenberg 1549). Stejně tak dřevorezový Kmen Jesse není otiskem ze štočku Tiskárny severinsko-kosořské, ale poprvé z kopie signované „GS 1549“ (monogram s tímto římským letopočtem byl podržen na štočcích všech budoucích českých vydáních Bible, kromě bratrských, až do roku 1613).

Titulní list druhého vydání z let 1556 – 1557 má na části nákladu natištěn letopočet MDLVI a na zbytku, jehož výroba se protáhla, je vrocení pomocí ručně dotištěné římské jedničky opraveno na MDLVII. Dekorační a ilustrační materiál byl převzat z předchozí edice a doplněn několika novými štočky. Ve třetím vydání 1560 – 1561 se Melantrich vrátil k původní, šestimedailonové podobě Stvoření světa, kterou užíla již severinská Bible 1529. Tato verze Stvoření pak přetrvávala v českých biblických tiscích až do let 1769 – 1771. Některé novozákonní Brosamerovy dřevorezy byly nahrazeny jinými.

Jednotnou výtvarnou koncepcí zaujímá klíčové místo až čtvrté vydání 1570. Přináší z hlediska ilustračního aparátu českých biblí zásadní změnu, neboť Melantrich nechal vlastním nákladem pořídit 106 nových štočků do Starého a 40 do Nového zákona. Poněvadž dosavadních šest ilustrovaných biblických tisků českého původu z let 1489 – 1560/61 užívalo vesměs kopie německých dřevorezů, je teprve tento doprovod prvním původním a nadto koncizním souborem biblických ilustrací v Čechách (podobně průkopnická role připadla později až Josefu Mánesovi 1862 – 1865). Ilustrační aparát čtvrté melantrišky je významný také tím, že mezi domácími tiskaři upevnil manýristický výtvarný názor. Předně překvapí titulní list, nově řešený pražským malířem a kreslířem Ambrožem Ledeckým. Návrh je poučen manýristickou knižní grafikou Josta Ammana. Předvádí robustní architektonickou borduru, jejíž čtyři symetricky umístěné výjevy se bezprostředně váží k centrálně umístěnému věcnému názvu. Námětová priorita spodního a horního výjevu je podtržena masivními rolverkovými kartušemi: horní ovál nese Svatou Trojici a spodní zobrazuje samotného Melantricha, klečícího před ukřižovaným Kristem (motiv adorace je převzatý z Cranachovy bordury, kde před křížem klečí Luther a saský kurfiřt Johann Friedrich). Na titulní straně jsou zpodobeny do té doby v českém knihtisku ještě ne zcela běžné ženské postavy, stojící ve výklencích bočních pilířů a personifikující křesťanské Ctnosti (vlevo s kalichem a křížem Víra, vpravo v modlitebním postoji Naděje). Několik počátečních starozákonních obrazů Melantrichovy bible 1570 je signováno značkou FA (Florian Abel), ostatní nesou monogram TF (Francesco Tertio). Oba kreslíři tu vytvořili monumentální, takřka půlstranné manýristické kompozice zalidněné biblickými protagonisty v bohatých interiérech a krajinách. Štočky řezalo nejméně šest monogramem zpřítomněných formšnajdrů. Titulní dřevorez s úpravami a starozákonní ilustrační repertoár bez úprav posloužil ještě u prvního a druhého vydání Bible svatováclavské (Praha 1677-1715 a 1769-1771).

Pro rozvinutí domácí vědecké ilustrace má kardinální význam široce oblíbený Mattioliho *Herbář jinak Bylinář* (Praha 1562). Privilegium na tisk bylo vydáno již roku 1554, ale náročný překlad, kterého se ujal Tadeáš Hájek z Hájku, i pořizování kreseb a štočků, na něž prý dohlížel sám autor, vlastní výrobu oddálily. Pražský cyklus celostranných obrazů rostlin se vyznačuje přesností botanických detailů, pevnou obrysovou linií, pružným duktem a střídáním, leč účelným šrafováním. Tím vším předčí některé toporně ilustrované herbáře německé provenience.

Melantrich obohatil českou knižní kulturu také nadnárodní látkou Tance Smrti, zpracovanou novátorsky Hansem Holbeinem ml. Padesát pět silně zjednodušených a od reformačních tendencí oproštěných anonymních kopií provází

český překlad Erasmoveho díla *Kniha ...*, v kteréž jednomu každému křesťanskému člověku naučení i napomenutí se dává, jak by se k smrti hotoviti měl (Praha 1563). Melantrichova výzva budoucím generacím českých ilustrátorů zůstala nadlouho neoslyšena. Tématem se 1651 zabýval jen v zahraničí tvořící Václav Hollar a v Čechách se látky chopil až po polovině 18. století Michael Heinrich Rentz.

Jedním z posledních tisků připravených ještě za Melantrichova života byla moralizující alegorie utrakvisty Vavřínce Leandra Rvačovského z Rvačova Masopust. Kniha o uvedení v pravou a Bohu milou pobožnost (Praha 1580). Text odsuzoval z církevního hlediska zábavu provozovanou mezi svátkem Tří králů a postem. Kreslířem těchto invenčních, realistických a lehce karikujících ilustrací, které těžily z motivů soudobých karnevalových masek, bude nejspíše malíř manýristických podobizen Ambrož Ledecký (zemř. 1592).

Melantrich zemřel 19. listopadu 1580, ale již od roku 1578 impresaria některých publikací spolupodepisoval Daniel Adam, který se 1576 do Melantrichovy rodiny přičlenil. Přestože zde Adam působil jako literární poradce, překladatel a editor, ba i jako obchodní partner, řemeslník a „stínový“ principál, nepřipadla tiskárna jeho manželce Anně (rozené Melantrichové), nýbrž Melantrichovu synovi **Jiřímu Melantrichovi ml.** (zemř. 1586). Ten byl však v dějinách předbělohorského knihtisku již postavou pouze epizodní. Mnohem více pozornosti si v literatuře zasloužily dluhy, jimiž během dvouletí 1584 – 1586 zatížil rodinný majetek. Zemřel předčasně a bez dětí. Bylo na Danielu Adamovi, aby hotovými penězi, knižními zásobami a také tiskárenským zařízením uspokojil všechny příbuzné i cizí věřitele. Vyrovnávání pohledávek ho nijak nepoškodilo. Když získal 1589 tiskárnu do vlastnictví, mohl se plně věnovat vlastním nakladatelským plánům, v nichž rozvíjel tradici založenou tchánem Jiřím Melantrichem st.

Daniel Adam z Veleslavína (1546 – 1599) byl literárně činný tiskař a nakladatel, propagátor humanistické vzdělanosti a organizátor předbělohorského literárního života. Jako přední osobnosti domácí nakladatelské politiky se mu výrazného ocenění dostalo již od současníků. Jazykovou kulturu jeho tisků vyzdvihlo zvláště národní obrození. Také v minulém století se tiskařova činnost posuzovala povýtce jen pohledem filologicko nakladatelských aktivit a Adamův odkaz byl petrifikován s pietou mnohdy až škodlivou.

Výrobní kapacitou, úrovní typografie, ba i spektrem vydávaných publikací vůdčí zjevy zahraničního knihtisku nedostihoval (např. Paul Egenolff, Henri Estienne ml., Johann Feyerabend, Aldo Manuzio ml., Jan Moretus st., André Wechel) a cizojazyčnými ilustrovanými publikacemi ho zastíňovala i pražská tiskárna Jiřího Černého z Černého Mostu. V domácím kontextu však zosobňoval typ evropského tiskaře a nakladatele, u něhož knihtisk nefungoval primárně jako prostředek obživy, ale byl posláním širšího společenského a kulturního dosahu. Latinské humanistické básnictví tvořilo z kvantitativního hlediska polovinu dnes známých titulů, ale četba těchto příležitostných skladeb zůstala omezena nejspíše jen na úzkou vrstvu literárního okruhu pražské univerzity, partikulárních škol, patricijátu a císařského dvora. Mnohem širší uplatnění v měšťanské společnosti našla zahraniční prozaická tvorba náboženská. Všeestranně příznivého čtenářského ocenění došly dva Adamovy překlady a tisky z pomezí nábožensky vzdělávací a světové literatury, plnící funkce cestopisu, totiž Heinrich Bünting *Itinerarium Sacrae scripturae, to jest Putování svatých na všecku Svatou bibli obojího Zákona* (Praha 1592) a Christian van Adrichem *Vypsání města Jeruzaléma i předměstí jeho* (Praha 1592).

Původní i překladové literatuře světové byla vyhrazena asi čtvrtina Adamova edičního modelu. V popředí stojí skupina asi 15 konverzačních příruček a slovníků, jejichž adaptace pro domácí prostředí pořizoval vesměs z vynikajících děl soudobé humanistické lexikografie (Basilius Faber, Hadrian Junius a Helfrich Emmel).

Adam se nebývale zasloužil též o popularizaci historie jakožto zdroje aktuálního poučení. Do této oblasti patří jeho jediný originální spis, a to *Kalendář historický* (Praha 1578 a v rozšířené verzi 1590). Adam také pořídil a vydal nový překlad Johanna Cariona *Kronika světa o znamenitějších věcech a proměnách* (Praha 1584), poprvé přeložil a vytiskl zásadní příručku Georga Lauterbecka *Politia historica. O vrchnostech a správcích světských knihy patery* (Praha 1584). Nově přeložil a z pozice tajného sympatizanta jednoty bratrské komentářem opatřil Českou kroniku katolíka Pia II. (poprvé latinsky 1475, česky 1510), do níž po kapitolách interpoloval původní text Kroniky utrakvisty Martina Kuthena (poprvé 1539). Tento zajímavý literární i historiografický útvar nese název *Kroniky dvě o založení Země české* (Praha 1585). Původní portréty českých knížat a vládařů však Adam už musel oželeť. Poznání slovanského světa a polemiku s tyranstvím zprostředkoval dosud nepřeloženým dílem Alessandra Guagniniho *Kronika mozkevská* (Praha 1590). Adamova tiskárna se věnovala i výrobě lékařské (botanické) a zdravotnické osvětové literatury, např. Pierandrea Mattioli *Herbář aneb Bylinář ... s obzvláštní pilností rozhojňný a spravený skrze Joachima Kameraria, ... z německého pak jazyku v český přeložený od Adama Hubera z Rysenpachu* (Praha 1596), který představoval překladem i typograficky odlišné pojeté vydání Melantrichova tisku z roku 1562.

Dosud není zcela vyjasněn Adamův vztah k výpravnému knižnímu dekoru a ilustraci. Zatímco Melantrich estetickou rovinu domácí knižní kultury programově a dle finančních možností obohacoval, Adam, realizující se více jako školený

historik a nakladatel nežli jako tiskař umělec, viděl největší sílu knihy v textu a jeho jazykových kvalitách. Typografie publikací je střizlivá, přitom však humanisticky elegantní. Akcent byl položen na jednoduché (často dvoubarevné) typografické titulní strany.

Původní ilustrační štočky domácích umělců u Adama prakticky nenajdeme. Přesto však Adamově tiskárně zřejmě patří jedno nepřehlédnutelné prvenství. Uvedla totiž (byť opožděně) do jazykově české knihy mědiryt, který pro zahraniční tisky v národních jazycích nebyl nijak výjimečnou grafickou technikou již několik desetiletí. Pro české vydání Buntingova Itineraria 1592 tak vznikly dvě alegorické mapy (Evropa v podobě panny a Asie jako okřídlený Pegas).

Po smrti Daniela Adama z Veleslavína připadl veškerý majetek vdově **Anně Adamové** (zemř. 1605) a nedospělým dětem. Firma, organizovaná pravděpodobně faktorem **Jonatou Bohutským z Hranic** (zemř. 1640), ovšem fungovala v neztenčené míře dál. Vdova Anna, aby udržela řemeslo, se v lednu 1605 za Bohutského provdala. Z nezletilých dědiců zůstal naživu nakonec jen syn **Samuel Adam z Veleslavína** (1592 – po 1641) V době jeho nezletilosti se tiskne například cestopis Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic nazvaný *Putování aneb Cesta z Království českého do města Benátek* (Praha 1608). Harantovu Putování náleží opět nezanedbatelné prvenství. Tiskárna pro něho jako doplněk k dřevořezům Jana Willenberga totiž objednala u rytce Egidia Sadelera ml. Harantovu podobiznu, která je nejstarším mědirytovým portrétem známým v existenci jazykově česky tištěné knihy.

Roku 1612 dosáhl Samuel plnoletosti, oženil se a převzal řízení tiskárny. Po více než 30 letech sice pořídil šesté, nezměněné vydání Melantrichovy *Bible české* (Praha 1613), ale v otcově nebo dědově ediční politice však již nepokračoval ani reedicemi naukové či historické prózy. Jako horlivý evangelík a přívrženec Fridricha Falckého se zvláště během 1618 – 1620 angažoval na protihabsburské straně. V několika vydáních soustavně rozšiřoval obranné spisy českých stavů. Bělohorské bitvy se účastnil jako praporečník stavovského vojska. Po porážce uprchl do Holandska a odtud do Anglie. Dekretem místodržícího Karla z Lichtenštejna ze dne 14. srpna 1621 byla jeho dílna jako jediná česká tiskárna konfiskována a dána k dispozici pražským jezuitům. Ti ji vzápětí prodali Juditě Bylinové (zemř. 1630), manželce Štěpána Byliny (zemř. po 1624), který byl zřejmě prvním domácím předbělohorským tiskařem, hlásícím se v Praze ke katolicismu.

12 KNIHTISK V PRAZE ZÁVĚREČNÉ TŘETINY 16. STOLETÍ

I když podíl jazykově české knižní tvorby neustále sílil (ze 130 dnes známých pražských titulů šedesátých let na 300 v letech devadesátých), pro druhou polovinu století je charakteristická symbióza češtiny a latiny, přičemž latinské spisky měly v rudolfínské éře dokonce početní převahu nad německými i českými. Významně tomu napomohly drobné tisky **humanistického básnictví**, vydávané však omezeným nákladem u Dačických, Jičínských, Sedlčanských či Černého a Sessia pro nepočetnou vrstvu zájemců. Většinou šlo o příležitostné (časové) jednolisty nebo brožury, jejichž námětem byly obecně lidské problémy či osudy jednotlivce (oslava narození, blahopřání k sňatku, soustrast při úmrtí apod.). Výrobu platili autoři. Písmařsky a dekoračně se jednolisty a brožury zpravidla nelišily, vhod tu stereotypně přicházela vyznačovací textura (notně již zaleželá), dřevořezové erby a dlouhé postranní lišty s neustále kopírovanými Ctnostmi. Předností výpravnějších jednolistů, určených mimo jiné k výzdobě interiérů, byla však dokumentárně zajímavá ilustrace (včetně portrétu) a figurální sazba, dovedená z hlediska symbolů a metafor manýristickými tiskárnami k rafinované dokonalosti.

Poněvadž rudolfínská Praha byla průsečíkem evropského zpravodajství, tvořily významnou část tiskařské produkce též **novinové letáky** šířené nejčastěji Šebestiánem Oksem a rodinami Valdů, Peterlů nebo Schumannů. Základním posláním těchto letáků – propagandistických reportáží o evropských i domácích politických a náboženských událostech, relací o přírodních katastrofách, geografických objevech, kuriozitách a zázracích – byla včasnost informace. Tomu se podřizovala forma a kvalita vydání včetně šablonovitého ztvárnění titulní strany, kde nechyběl titulní dřevořez, který stejně jako u formálně příbuzných kramářských písní fungoval více reklamně nežli dokumentárně. Tato charakteristika platí většinou jen pro české prostředí, kde se pořád ještě revitalizovaly nepůvodní štočky 30. a 40. let, zatímco zahraniční tiskárny, opírající se o bohatší a kvalitnější zázemí řezáčských dílen, i tuto drobnou letákovou produkci vybavovaly originálními a relevantními ilustracemi. Od 90. let 16. století zesílila v souvislosti s tureckou invazí frekvence necenzurovaných letáků natolik, že Rudolf II. i pražské arcibiskupství se několikrát pokusili o reformu zpravodajství. Ta předpokládala, že budou vydávány pouze jednoměsíční kumulované novinové zprávy.

Nárůst **mravněvýchovné a nábožensky vzdělavatelské beletrie** z pera Dobřenského, Lomnického, Paprockého, Rvačovského a desítek jiných, citelný zejména od 90. let, byl odrazem nálad ve společnosti a lze ho označit za obecný rys českého, moravského i zahraničního knihtisku. Podstatnou složku náboženské a světské literatury tvořila **polemika** mezi

katolíky a protestantskými konfesemi. Většina tiskařů byla sice nekatolického zaměření a protihabsburské orientace, ale k těmto literárním polemikám se oproti počátečním desetiletím 16. století stavěla už komerčně a rozmnožovala texty bez ideové vyhraněnosti. Snad jediným, kdo i nadále odmítal publikovat katolicky smýšlející autory, byl **Sixt Palma Močidlanský** (nar. 1569), pražský tiskař a překladatel německých luteránských satir. Některé jeho překlady tiskl **Oldřich Valda** (zemř. po 1618). Poněvadž texty překročily meze všeobecně tolerované náboženské satiry, Palma i Valda jako jedni z prvních pocítili protistavovskou ofenzívu dvorských katolíků. Potrestání obou a konfiskaci Palmovy dílny inicioval v srpnu 1602 sám nejvyšší kancléř Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic (v souvislosti s vyšetřováním čelil obvinění také Palmův přítel Tobiáš Mouřenín). Palma, jedněmi označován za blouznivce a blázna, jinými zase za mučedníka, skončil ve vězení, kde však pobyl jen do března 1603, neboť císař mu změnil trest na doživotní vyhnanství.

Vedle humanistického básnictví, novinových letáků, náboženské polemiky a satiry se dobře vedlo ještě **praktickým návodům** (gramatikám, konverzačním a počtářským příručkám či slovníkům), ale spisy o hudbě, ba i kuchařky, herbáře a cestopisy jsou i při pochopitelných ztrátách této části produkce v menšině – není divu, německou či latinskou literaturou tohoto druhu nás pořád hojně zásobovali zahraniční dovozci. Závažnější latinsky psané práce z astronomie či lékařství nechávali domácí učenci tisknout v zahraničí, chtějíce mít blíž k širšímu učeneckému fóru. Namísto vědecké literatury, která též proudila do našich knihoven z ciziny, přejímaly naše tiskárny vesměs jen německou vzdělavatelskou prózu, která se vydávala sice česky, ale levně a přístupně formou **knížek lidového čtení** (kupříkladu cizí atraktivně ilustrovaná hippika a teoretické příručky o veterinářství a krasojezdeckví u nás stěží nahrazoval pozdně středověký traktát Mistra Albrechta *Lékařství koňská*, vydávaný od 1527 až po sklonek 18. století setrvale pouze s jedním, totiž titulním dřevořezem). Poznatky některých disciplín byly tiskem publikovány poprvé dokonce až v rudolfínské době, a to samozřejmě cizojazyčně (architektura, emblematika, hornictví). Některé žánry nás tak prozatím míjely úplně (atlas, encyklopedie, militária, topografie). České tiskárny nenašly mezi domácími autory, překladateli a ilustrátory nikoho, kdo by se ujal přípravy ilustračně náročných publikací o kostýmech, lovu a rybolovu, sportu či zahradnictví. Jak potvrzuje skladba měšťanských knihoven, také tato literatura se setrvale dovážela z ciziny, hlavně z Německa a méně již z Francie a Itálie, avšak čtenáři, upínající se k importu, tlak na domácí kulturní terén, do něhož tiskárny rozhodně patřily, vyvíjeli jen nepatrně. Tiskaři tak nemuseli příliš zkvalitňovat své živnosti a poněvadž na rozdíl od zahraničních kolegů zásobovali v drtivé většině pouze nerozsáhlý trh, tuzemské výrobní prostředí postrádalo určitý tlak nadnárodní konkurence, nutné k intenzifikaci výroby. Koneckonců i to lze považovat za jeden z důvodů uzavření domácí knihy před vyššími aspiracemi zahraničního řemesla.

Diference mezi domácím a západním knihtiskem se tudíž neprojevovaly jen malým nárůstem dílen, ale i poněkud nižší úrovní české typografie a menším objemem knižních nákladů. Dříve se o ničem podobném nemluvalo, nanejvýše se jednostranně připomínalo regresivní působení cenzury. Knihotisk byl sice po jistou dobu (1547 – 1549) v celých Čechách zakázán, avšak regulace anglických panovníků měly na rozvoj ostrovního řemesla nesrovnatelně tvrdší dopad díky své setrvalosti. Dominantním faktorem pro upevňování knihtisku byl ekonomický a duchovní potenciál společnosti, která v Čechách prozatím postrádala jak profesionálního nakladatele, tak rozvinutý trh s domácím knižním zbožím. Zcela chybělo písmolijectví, takže kompletní písmové fundusy nebo alespoň matrice, nutné k multiplikaci písmových typů, se opatřovaly nákupem v cizině, zejména v Norimberku. I tím se tuzemské řemeslo pevně poutalo k německému vlivu. Také dřevořezáckých dílen bylo u nás poskrovnu (podobné vazby, které v Norimberku od 80. let 15. století budoval Anton Koberger k Wolgemutovu ilustrátorskému ateliéru, v Praze pěstovala až koncem první třetiny 16. století Tiskárna severinsko-kosořská).

Počínaje 70. léty 16. století se publikační aktivity díky soukromým humanistickým tiskům a brožurkovým turcickým rozrostly natolik, že – měřeno půlstoletím předchozím – můžeme hovořit o explozi. Zatímco však zakázky veršotepeckých akcidenčních jednolistů či propagandistických a informačních brožurek dost draze zabezpečoval objednavatel, kapitálové krytí zbylých edičních programů už tak pravidelné štěstí nemávalo. Doposud plošně zachovávaný typografický standard musel padnout a knižní výroba se zhruba od 70. let počala diferencovat dle jazyka textu a společenského zakotvení cílových čtenářů. Výjimku tvořily malé dílny rozmnožující pouze českojazyčné texty (Sixt Palma Močidlanský, Václav Stříbrský, Burian Valda). Dvojí přístup k estetizaci řemesla dále nepraktikovaly ivančicko-kralická Tiskárna bratrská a vlastně ani melantrišsko-veleslavínská tiskárna, které jako poslední střediska svého typu u nás věnovaly zvýšenou péči právě jazykově české knize. K divergenci tiskárenského provozu byli naopak přinuceni kosmopolitně orientovaní principálové původem z Německa (Michael Peterle st., Jan Schumann, Mikuláš Štraus) i z Čech (Jiří Černý, Jiří Jakubův Dačický, Jiří Handl, Jan Jičínský st., Bedřich Milichthaler, Daniel Sedlčanský st.).

Knihy tištěné česky totiž výrobci (prodejci) přinášela pramalý zisk, ba i starosti s remitendou. Tisk často probíhal ve finanční režii tiskáren či autorů, a proto s minimálními výrobními náklady. Vzrostla tak utilitární role základního sazečského prostředku, totiž písma, kdy zejména vyznačovací majuskule přímo demonstrativně likvidovaly jinak žádanou

stylovou jednotu. Tiskové schopnosti těchto směsicí rozličných písmových řezů a stupňů bývaly ale mnohdy za zenitem. Vhod přišly také staré, zpola vyčerpané štočky německého původu, či jejich kopie, avšak nezdědka se ilustrace ve prospěch dekoru potlačily docela. Jako důsledek šetření papíru povstal silně komprimovaný graficko-optický sazební obraz, který nepřipouštěl bílou (nepotištěnou) plochu.

Naopak pro latinská, německá a ostatní jinojazyčná díla se externí nakladatel k jednorázové výpomoci hledal snadněji, neboť tyto opusy nacházely své zákazníky mezi bohatší inteligencí doma i na mezinárodním knižním trhu a pro mecenáše byly zároveň nástrojem k vytváření osobních kariér. Poněvadž tyto cizojazyčné texty potenciálně vstupovaly do širšího konkurenčního prostředí, výrobci byli nuceni zohlednit estetickou stránku řemesla. U antikvy byl horror vacui, průvodní jev české švabachové sazby, držení na uzdě a nepotištěná plocha se stávala aktivním prvkem grafického sdělení. S výjimkou starobylé vyznačovací textury, která plnila specifickou roli vyznačovacího písma, frekventoval morfologicky moderní a neopotřebovaný sazečský materiál. Snahu povýšit typografickou úroveň vidíme ještě lépe na ilustračních štočkách a hlavně u dekoru, tvořeného převážně už jen v duchu módního manýrismu. Příkladem zde uvedme aspoň dva typograficky splendorní tituly vzniklé v pražských tiskárnách takřka výlučně pro zahraniční trh: Borjovy *Empresas morales* (1581) a Luythonovu *Liber I. missarum* (1609). Oba tisky, Černého i Štrausův, jsou v úplnosti na našem území díky zahraničně tržním aspiracím zachovány jen po jednom exempláři.

Tištěné zboží určené vzdělanému bilingvnímu čtenáři v tuzemsku i za hranicemi a zboží pro domácí lidové publikum znalé pouze češtiny se tak od sebe vzdalovalo. Nůžky byly rozevírány nejen díky „vyšší“ a „nižší“ typografii, ale též v důsledku nerovnoměrné distribuce žánrů. Pokud totiž literatura tištěná pro publikum znalé pouze češtiny vykazovala nějakou žánrovou pestrost, pak to bylo zpravidla na úkor formy vydání. Postačí sledovat bajku, hádanku, kalendář, kuchařku, povídku, přísloví či snář. Všechny tyto a další drobné žánry byly zpřítomňovány levnými a typograficky odbývanými knížkami lidového čtení, nikoli luxusněji vypravenou edicí, jak ji známe západně od našich hranic. Naopak hledáme-li po pražských tiskárnách poloviny 17. století řídce se vyskytující livre à figures, nalezneme ji výhradně mezi cizojazyčnými opusy frátera Henrika a S. Petro (s českými titulky se tato „obrazová kniha“ počala tisknout zásluhou rodiny Balzerů až během 19. století).

V době po 1620, kdy naše tiskárny oživaly pomalu a postupně a kdy na řemeslo dopadly ekonomické důsledky třicetileté války, jev dvojího řemesla, typický rovněž pro slovenský a částečně polský knihtisk, ještě zesílil, byv podporován kooperací s augsburskými grafickými ateliéry. Vedle podnikatelsko technických limitů, které rozpoznáme mimo jiné na účelově založeném (nikoli estetickém) vztahu tiskáren k dřevořezu a k mědirytu, v tom značnou roli sehrála stále trvající dichotomie novogotického písma a humanistické antikvy.

V předbělohorském knihtisku nelze pominout Němce, rodáka ze saského Annaberku, který se usadil v Praze nejpozději 1562 jako briefmaler a dřevořezáč. Jmenoval se **Michael Peterle** (1537 – 1588). Českou prvotinou je vzácně zachovaný pohled na hlavní město z Petřína s nápadně řezaným názvem *Praga Bohemiae metropolis accuratissime expressa 1562* (Praha 1562). Velké nástěnné panoráma vzniklo u příležitosti korunovace Maxmilána II. na českého krále. Obecně se předpokládá, že řezáčem byl Peterle a že tiskařské práce konal Jan Kozel st.

Těžiště Peterlových aktivit spočívalo vůbec ve sféře textově-obrazových jednodlostí, určených nejednou k výzdobě přibytků (tento typ nástěnného obrazu se německy pojmenovává jako Bilderbogen). Většina jednodlostí je shromážděna v pětisvazkovém sběratelském konvolutu Václava Dobřenského, který chová Strahovská knihovna. Zde připomeňme aspoň dvoumetrový obraz nazvaný *Deset patriarchuov Kristových Starého zákona až do Noe* (Praha 1580). Verše Hanse Sachse jsou opatřeny nadmíru dokonalou kopií figurálních dřevořezů Hanse Sebalda Behama (původní vydání Nürnberg 1530). Leporelo zabydlené výrazně sošnými postavami biblických prarodičů, s nimiž nápadně kontrastují rozverně se chovající puttové, ukazuje, že moudrost je znakem stáří.

Z orámování jednodlostí je patrné, že v Peterlově dílně už převládl manýristický dekor. Oproti dlouho přežívajícím raně renesančním kandelábrům, mýtickým mořským postavám a fantaskním hadům i velrybám, rozverným puttům, girlandám a šňůrovým dekorům jakož i přísně symetrickým architektonickým titulním bordurám tu už nastupuje jak stylová květnatost hraničící až se strojeností, tak dekorativní komplikovanost nemající daleko k tvarové deformaci. Stabilní výbavou postranních lišt bývají křesťanské Ctnosti a Nectnosti. Užívají se rolverkové (zavilínové) pásy s náznakem hřebů a nýtů, zbraněmi zaplněné panoplie, květinovými a ovocnými motivy přetékanými vlysy, a to vše začasť v jediné viněti, borduře, lišti nebo kartuši. Všechny tento repertoár s úspěchem užívala od 60. let na Moravě také ivančicko-králická Tiskárna bratrská.

Peterlův kolega **Jan Kozel st.** (pův. Johann Bock, zemř. 1566) byl další Němec, který se jako malíř a tiskař usadil v Praze. Roku 1562 koupil tiskárnu od Bartoloměje Netolického z Netolic a provozoval ji zcela jistě do 1564. Jeho zásluhou byla rozmnožena stále populární Prefátova *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny* (Praha 1563),

ilustrovaná dle kresebných předloh Domenica dalle Greche mimo jiné Mistrem GS, známým z Mattioliho Herbáře 1562. V cestopisu se nachází nejstarší konkrétní městská veduta (pohled na Jeruzalém), která byla v jazykově české knize otištěna. V Kozlově tiskárně se vyučili Jiří Jakubův Dačický a Jiří Černý. Tiskárna se nacházela v domě básníka, překladatele a editora, předního reprezentanta latinizujícího humanismu v Čechách **Tomáše Mitise z Limuz** (1523 – 1591). Po Kozlově smrti spolupracoval Mitis jako editor a nakladatel od 1567 s tiskárnou Jana Jičínského st. Téhož roku (anebo již 1563?) s Jičínským, Jiřím Jakubem Dačickým a Janem Kantorem Hadem založil společnost, která prodávala knihy v pražském Karolinu a zanikla Hadovou smrtí 1572. Nenabízely se zde pouze knihy z českých tiskáren, nýbrž i nekatolická produkce cizí (např. Heinrich Bullinger st., Wolfgang Musculus). Roku 1571 dal Maximilián II. krám prohlédnout a zboží neschválené cenzurou zabavit. Snad posledním dokladem Mitisových nakladatelských výbojů je dvacetilistová *Vlastae Bohemicae historia* (Praha 1574), kterou napsal humanista Racek Dubravus z Doubravy a vytiskl Jiří Černý.

Kozlovým tovaryšem a později tvůrcem samostatného řemeslně nadprůměrného střediska českého předbělohorského knihtisku byl nekatolík **Jiří Jakubův Dačický** (zemř. 1618), ve starší literatuře známý jednak konflikty s cenzurními orgány a jednak pohoršlivým životem. Měšťanství na Starém Městě získal roku 1568 a v letech 1568 – 1619 provozoval vlastní dílnu. Strukturou vydavatelského programu i typografií výrobků se Dačický dle možností snažil konkurovat melantrišsko-veleslavínské tiskárně či Jiřímu Černému.

Tiskl mimo jiné kalendáře, knížky lidového čtení, novinové letáky, školní učebnice a příležitostné humanistické básně o jednom listu. Co je však podstatnější, Dačický programově uváděl do oběhu starší, ale knihkupecky pořád vděčné literární památky, např. dle nedostupného již Aorgova tisku 1533 reeditoval mluvnici Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomata *Gramatika česká v dvojí stránce, ortographia předkem ... etymologia potom* (Praha 1588) nebo ze starší produkce Mikuláše Bakaláře převzal čtenářsky vděčné vyprávění *Historia a život svatých Barláma a Jozafata* (Praha 1593). Menší kapacita dílny Dačického byla věnována vcelku vzácně vydávané naukové próze. Pojednání Matěje Grylla z Gryllova *O kometách, kdy a kterých let jsou se ukazovaly a jaké účinky a proměny v světě s sebou přinášely* (Praha 1578) či Adama Zalužanského ze Zalužan *Methodi herbariae libri tres* (Praha 1592) jsou bohužel bez ilustrací. Dle Josefa Jirečka byl Dačický nakladatelem životního díla luterána Martina Filadelfa Zámorského, které v Německu pod názvem *Postila evangelická* vytiskl Michal Kapihorský (Dresden 1602).

Dačický ve srovnání s ostatními kolegy až překvapivě často užíval různé typografické ozdůbky (typický je trojlístek na ohnutém stonku) a lišty s křesťanskými Ctnostmi. Manýristický rámový materiál zvyšoval estetický vzhled díla a navíc suploval drahé ilustrace. Nejlépe nám to dokládá 35 podepsaných a zhruba 4 typograficky anonymní jednolisty, které jsou shromážděny v konvolutu soudobého sběratele Václava Dobřenského (Strahovská knihovna).

Dačického syn z prvního manželství **Jan Otmar Jakubův Dačický** (zemř. po 1614?) provozoval vlastní živnost přinejmenším během 1589 – 1608. Jeho tiskárna se nalézala do roku 1605 ve stejném domě jako dílna otce Jiřího. Zatím však nebylo zjištěno, do jaké míry oba tiskaři užívali stejný typografický materiál. Impresa některých tisků „ex officina Othmariana (Ottmariana)“ zdají se mít kooperativní charakter.

Snahu potlačit zastarávající renesanční kánon titulní strany dokládá mědirytem zpracovaný motiv polních květů v Lodereckerově úpravě Vrančičova sedmijazyčného slovníku *Dictionarium septem diversarum linguarum* (Praha 1605). Poněvadž zde ovšem Dačického dílna tiskla jen druhou, gramatickou část díla a na zbytku spolupracoval Mikuláš Štraus, nelze odhadnout, který z obou tiskařů měl na volbu u nás málo obvyklého příčného formátu a ryté bordury větší vliv. Otmar Dačický vydával především knižní minuce a kalendáře. V otcových stopách se však věnoval i obnově středověkých povídek *Život Adamův, aneb jinák od starodávna Solfernus* (Praha 1600) nebo *Letopisové trojánští* (Praha 1605), což je jiný název pro už třetí vydání starobylé Kroniky trojanské (poprvé česky Praha po 1476). Reedici Života Adamova doprovodil týmž cyklem štočků monogramisty MC jako Jan Kosořský u prvního vydání v Tiskárně severinsko-kosořské (1553) i Jan Günther v Olomouci (1564).

Po již zmíněném Michalu Peterlovi a Janu Kozlovi působil v Praze další Němec, **Jan Schumann st.** (zemř. 1594). Tiskařem je doložen v letech 1585 – 1594. Jak dokládá raný, ale typograficky již velmi vyzrálý Fauknarův *Titulář obsahující v sobě v jazyku českém předně formy listův ... a titule stavův duchovních a světských* (Praha 1589), přivezl si některé štočky z Německa. Po Schumannově smrti převzala živnost pozůstalá manželka Anna, která se roku 1599 vdala za **Jiřího Závětu ze Závětic** (1575 – 1637?). Závěta, stoupenec jednoty bratrské, byl známý nakladatel a plodný dvorský historiograf krále Matyáše. Když mu Anna v dubnu 1600 zemřela, následujícího roku se oženil znovu a ještě v letech 1610 – 1611 vystupoval navenek jako majitel dílny, která pod konzorciálním označením „Impresí Šumanská“ fungovala až do roku 1628.

U Schumannů suverénně převládají latinské příležitostné tisky humanistického básnictví a čtyřlístové české nebo německé novinové letáky, jejichž množstvím dílna zastínila konkurenční firmy Dačického, Sedlčanského nebo Štrause. Dílna také dokončovala tisk základních děl Tychona Brahe, např. *Astronomiae instauratae progymnasmatum* (Uraniborg-Praha 1602 a 1603). K této linii naukové literatury se pojí též osm drobnějších, převážně komerčních prací Johanna Keplera z let 1601 – 1604. Ideové salto šumanské tiskárny kolem Bílé hory velmi dobře dokládají alespoň dva počiny: na jedné straně *Konfesí česká ... pod obojí přijímajících* (Praha 1609) a na druhé pak Ferdinanda II. *Obnovené právo a zřízení zemské* (Praha 1627).

Schumannové spolupracovali také s pražským grafikem německého původu Virgilem Solisem ml. Jeho monogram VS shledáváme mimo jiné na většině obrazů Paprockého *Diadochu* (Praha 1602), žánrově nevyhraněného díla stojícího na pomezí kronikářského vypravování, genealogie a topografie. Solisovy portréty českých panovníků vycházely ze zobrazovacích schémat Kuthenovy Kroniky české 1539. Ilustrování *Diadochu* se účastnil též Jan Willenberg patnácti vedutami českých měst. Nejen textem, ale i z ilustračního hlediska je zajímavý Budovcův *Antialkorán* (Praha 1614), vášnivá obrana proti tureckému nebezpečí. K tisku byl připraven již 1593, ale cenzurní řízení a s ním spjaté Budovcovy úpravy rukopisu výrobu zdržely. Rovnocenným partnerem textu je 18 anonymních ilustrací řezaných dle předloh či návodů samotného autora. Pokud víme, později štočky už použity nikde nebyly. Jinak je tomu s námětově členitou titulní bordurou *Antialkoránu*, která v letech 1637 – 1643 zcela neorganicky a bez původního významu provázela Bylinovy kalendářové tisky.

Schumannův mladší sourodák, německý briefmaler a tiskař **Mikuláš Štraus ze Štrausenfeldu** (zemř. po 1619) přibyl do Prahy nejpozději roku 1588. Činnost jeho nevelké tiskařské dílny je dnes doložena v letech 1590 – 1622. Poněvadž v druhém desetiletí 17. století se ztenčovala a počala upadat i typografická úroveň, lze připustit, že katolicky smýšlející Štraus odešel roku 1619 z Prahy zpět do vlasti, kde se však stopy po něm ztrácejí. Dílnu měl pak až do 1622 spravovat dílenský faktor.

Ediční model se vcelku nevyvíjí žánrověmu půdorysu, který tou dobou realizovaly i mnohé větší tiskárny. Důraz byl položen na ziskové brožury novinových letáků a kalendářů. Nicméně vedle této příležitostné publikační činnosti přicházejí u Štrause z hlediska dějin knihtisku zásadnější aktivity. Jednu z nich spatřujeme ve velmi časném zapojení mědirytu do českého textu (1594). Populární Kroniku Václava Hájka z Libočan, jejíž české vydání z roku 1541 bylo zcela rozebráno, Štraus pod názvem *Böhmische Chronica* (Praha 1596) zpřístupnil též zahraničnímu publiku. Překlad doprovázejí rámované portréty českých panovníků kopírované opět dle Kuthenovy Kroniky 1539. Novátorský v historii domácího řemesla působí slovník chorvatského filologa a historika Fausta Vrančiče *Dictionarium septem diversarum linguarum* (Praha 1605), o němž jsme se už zmínili v souvislosti s Dačickým. Velevýznamný Štrausův „chorbuch“, totiž *Liber I. missarum* dvorského hudebníka Charlese Luythona (Praha 1609), je nutno považovat za nejvelkorysejší hudební tisk české proveniencí a zároveň za vynikající projev českého předbělohorského knihtisku vůbec. Štočky ikonograficky členité titulní bordury a velkých narativních iniciál však nemusejí být domácího původu. Štraus si námahu s opatřováním dřevořezů mohl dovolit, neboť rozměrný a nákladný zpěvník byl určen převážně zahraničnímu publiku, u něhož jistě zaznamenal obchodní úspěch.

Dalším významným pražským tiskařem, jehož aktivity na poli cizojazyčné knihy přivedly v rámci možností předbělohorské řemeslo Čech k absolutnímu vrcholu, byl **Jiří Černý z Černého Mostu** (zemř. 1606). Poněvadž úroveň domácí knižní kultury bývá setrvačně už z minulosti poměřována národněhumanistickým působením Jiřího Melantricha st. a Daniela Adama, souputník Černý, stojící dosud neprávem v jejich stínu, přichází zkrátka. Byl rodákem z Čech a tovaryšská léta absolvoval u Jana Kozla. Vlastní tiskárnu provozoval již roku 1571. Pak Černého angažovali dědicové tiskaře **Jana Jičínského st.** (zemř. 1570), pro něž prokazatelně působil 1570 – 1572. Jak bylo obvyklé, faktor Černý pojal Magdalénu, vdovu po Jičínském, za manželku a stal se poručíkem jejich nezletilých dětí – jedno z nich, předčasně zemřelého **Jana ml. Filoxena Jičínského** (ca 1560 – 1591), před rokem 1586 ve své dílně vyučil). Později byl Černý ženatý ještě dvakrát. Je zajímavé, že jako snad jediný předbělohorský tiskař neutilizoval signet.

Profesnímu růstu jistě vyhovovala Černého náboženská umírněnost. Udržoval kontakty s katolíky i utrakvisty, jezuitu a jednotou bratrskou. Významně přispěl k rozšíření předbělohorských ilustrovaných naukových a uměleckých publikací. Na prvním místě stojí dřevořezem bohatě vypravené *Beschreibung aller fürnemisten mineralischen Ertzt unnd Berckwercksarten* Lazara Erckera von Schreckenfels (Praha 1574). Tiskárna jako jedna z prvních v Čechách uměla spojit mědiryt s tiskem z výšky. Černý se totiž ujal *Empresas morales* (Praha 1581), která sestavil Juan de Borja, španělský vyslanec na dvoře Rudolfa II. Sto mědirytových kolorovaných emblémů, rytých Erasmem Hornickem, představuje zároveň nejstarší španělskou knihu tohoto žánru a vůbec první knihu emblémů tištěnou v Českých zemích. Není třeba pochybovat o tom, že Černý tiskl též trojsvazkovou latinskou encyklopedii Jakoba Typotia a Anselma Boetia de Boodt *Symbola divina & humana pontificum, imperatorum, regum* (Praha 1601-1603). Na konci prvního svazku totiž čteme

„typis G. N.“ (Černý iniciály sporadicky užíval namísto podpisu od roku 1592). Tento knižní monument obsahuje 930 emblémů církevních a světských hodnostářů, které dle sbírky Ottavia Strady st. vyryl Egidius Sadeler ml. Typotiova a Boetiova encyklopedie je na několik desetiletí posledním domácím příspěvkem k žánru, který se v zahraničí kontinuálně pěstoval od 30. let 16. století až po dobu vrcholného baroka.

Významnou část produkce tvořily stejně jako u Peterleho příležitostné humanistické tisky o jednom listě (130 podepsaných a na 16 bez tiskařova jména, leč nepochybně z jeho tiskárny, se opět zachovalo v konvolutu soudobého sběratele Václava Dobřenského). Tyto dobře placené módní zakázky realizovala sice většina předbělohorských dílen, avšak jednolisty Černého vynikají nad ostatními zejména náročnou figurální sazbou. Vedle jednolistů byla tiskárna specializována na výrobu nototisků (64 jednotek), obzvláště pak vokální polyfonní hudby z okruhu rudolfinského dvora (Ondřej Chrysoponus Jevíčský, Jakob Handl Gallus).

Z nivó soudobého domácího knihtisku ovšem nijak nevybočuje typografická úroveň jazykově českých publikací (kalendáře, kancionály, knížky lidového čtení, kuchařky, novinové letáky, nábožensky výchovná literatura, učebnice). Ty byly tištěny výrazně levněji s ohledem na širší koupěschopnost. Proto nepřekvapí kvantitativní chudost ilustrace, která mnohokrát nalezla uplatnění jen na titulních stranách a pro niž dílna nevolila náročný mědiryt, ale jednodušeji použitelný dřevořez.

Poslední významný manýristický tiskař, jehož pražská tvorba spadá už na práh 17. století, se jmenoval **Pavel Sessius** (zemř. po 1631). O jeho životě nemáme prakticky žádné zprávy. Pocházel z Německa (německy se podepisoval Sessel) a do Prahy přišel nejpozději roku 1604 jako zavedený písmolijec. Soudíme tak ze vzorníku písma pro uznávaného vratislavského tiskaře Georga Baumanna ml. z roku 1604. V impresu tohoto jednolistu, který byl u nás dosud neznámý, totiž čteme „renovati atque parati Vratislaviae per Paulum Sesse fusorem, Pragae habitantem“. Činnost jeho pražské knihtiskařské dílny je doložena nepřetržitě mezi léty 1606 – 1631.

Sessius stranil politice českých stavů a byl v úzkém styku s univerzitou. Rektor mu v lednu 1618 propůjčil titul *Typographus Academicus*. Titul akademického tiskaře po Bílé hoře ztratil, aniž by ho, pokud víme, zasáhly represe vítězné strany za vydávání nekatolické literatury. Pravděpodobně záhy konvertoval. Po roce 1620 tiskl výhradně oficiální publikace a 1625 byl dokonce jmenován Arnoštem Vojtěchem z Harrachu arcibiskupským tiskařem a o rok později tiskařem kardinálským. Sessius byl podnikavý a po Bílé hoře usiloval také o založení několika mimopražských provozů, spjatých s protireformačním programem katolické církve: Roku 1626 zprovoznil první a až do poloviny 19. století jedinou tiskárnu v Roudnici/L., kterou spolufinancoval probošt Jan Petr Svošovský z Lorbentálu. Krátkodobě pracující oficiína měla charakter Sessiovy filiálky. Paralelně uváděl do provozu dílnu v Litoměřicích. Zde však šlo o soukromou tiskárnu (*Privatdruckerei*) probošta Jana Sixta z Lerchenfelsu. Dnes je doložena rozpětím let 1626 – 1629. Roku 1630 Sessius vybudoval s pomocí augustiniána Pavla Cnoopse (*Conopaea*) první tiskárnu v České Lípě. I ta měla ráz filiálky, kterou po tiskařově odchodu převzal 1631 – 1634 tamní klášter augustiniánů.

Hlavní zdroj příjmů Sessiovy tiskárny tvořily textově nerozsáhlé a typograficky nenáročné latinské příležitostné tisky, jejichž autory byli univerzitní profesori, např. Daniel Basilius z Deutschenberka, Jan Campanus a Jan Jessenius. Jazykově české tisky Sessiovy tiskárny (115 titulů) reprezentovala většinou katolická i nekatolická náboženská a mravněvýchovná literatura, učebnice, kalendáře a pranostiky. Pouze asi 20 publikací Sessiovy dílny bylo vytištěno německy. Zde nelze pominout logaritmické tabulky *Arithmetische und geometrische Progress-Tabulen* (Praha 1620). Jejich autor, švýcarský matematik Jobst Bürgi, je dokončil již roku 1592. Poněvadž se mu však po císařově smrti nedostávalo finančních prostředků, tištěny mohly být až později, a světový primát ve výpočtu logaritmů tak získal John Napier (Neper) roku 1614. Podobně jako se Michael Peterle st. ca 1588 přičinil o vznik maďarskojazyčného jednolistu, Sessiovi patří 1615 – 1617 z hlediska domácího knihtisku prvenství v uvedení jazykově maďarských knih, tištěných antikvou.

K umělecky nejcennějším tiskům Sessiovy dílny patří proslulý anonymní soubor bajek *Theatrum morum* (Praha 1608). Dílo dokumentuje pronikání mědirytu do cizojazyčných knih vyšlých z českých tiskáren. Sessius ho vydal s výtvarnou pomocí Egidia Sadelera ml., který pro ilustračně rytou titulní stranu použil motivů ze staršího nizozemského vydání 1567 a většinu z takřka 140 půlstranných ilustrací vytvořil jako přesné kopie jiné edice z roku 1578. Dalším dokladem Sessiova nesporného typografického novátorství je v českém knihtisku do Bílé hory ojedinělá antikvová polokurziva, užitá rytecky na titulní straně *Pseudo-Bonaventurova Žaltáře B. P. Marie* (Praha 1625). Sessiova dílna vytiskla, byť ve srovnání se zahraničím citelně opožděně, první skutečné domácí portrétní album. Padesát devět nesignovaných portrétů českých knížat a králů od praotce Čecha až po Ferdinanda III. má společný název *Elegia ducum Boemis* (Praha 1629). Mědirytové medailony, odvozené z ikonografického repertoáru Kuthenovy Kroniky, jsou zasazené do uzavřeného šrafovaného pozadí. Doprovázejí je krátké biografické texty jezuity Julia Solimana. Text i tiskové formy portrétů převzala s ostatními

částmi Sessiovy dílny Tiskárna jezuitská a s novým, už barokním orámováním Karla Škréty a Gerharda de Groose je užila při tisku Althanovy disertace *Imago principum Bohemiae* (Praha 1673).

13 KNIHTISK V ČECHÁCH A ZEJMÉNA NA MORAVĚ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ

Mimopražský knihtisk zažíval v Čechách jisté úspěchy ještě v Chebu a Litomyšli. **Cheb** byl s dějinami tištěné knihy spjat svým způsobem již od 15. století, kdy se zde narodil Johann Sensenschmidt, zakladatel knihtisku v Norimberku. Archivní prameny z let 1485 – 1495 dokládají činnost blíže neznámého „Buchführera“ čili knihkupce Linharta Sehra. Starší literatura, opírajíc se opět o soudobé prameny, za zakladatele knihtisku v Chebu považuje Johanna Frümleina, jehož činnost byla údajně spjata s léty 1508 – 1509. Bližší doklady o Frümleinově působení v Čechách či v Německu prozatím neexistují. Za prvního tiskaře, jehož produkce se dodnes dochovala, lze tak považovat Němce **Hanse Burgera**, činného 1571 – 1579. V souladu s jazykovou praxí chebských čtenářů i s ohledem na blízká odbytíště v Německu tiskl pouze německé publikace, převážně drobné novinové letáky. Paralelně s Burgerem byl tiskařsky činný až do konce svého života **Klement Stefani** (ca 1530 – 1593), nejstarší chebský tiskař a knihkupec domácího původu. Jím v Chebu knihtiskařské aktivity, utlumované městskou radou a státní mocí z obavy před šířením německé nekatolické a protihabsburské literatury, nadlouho vyhasly (povolení obnovit německý knihtisk získal až roku 1686 Mikuláš Dexter). V souvislosti se Stefanim stojí za zmínku, že dnes, pokud víme, se z jeho produkce nezachovalo nic. Lze však předpokládat, že tiskárna rozmnožovala především Stefaniho vlastní dramatickou tvorbu, psanou ve stylu lidových frašek norimberského protestanta Hanse Sachse. Závažnější tituly z oblasti vokální polyfonie, které vznikly Stefaniho sběratelskou činností, pravidelně tiskli norimberští kolegové Johann vom Berg, Ulrich Neuber a Dietrich Gerlach, specialisté na výtečné nototisky.

Také **Litomyšl** měla bohatou knihtiskařskou tradici, neboť do roku 1518 šlo o jediné město v Čechách, kde se tiskly publikace jednoty bratrské (další bratrská dílna pracovala od 1518 v Mladé Boleslavi). Zakladatelem litomyšlského knihtisku byl ca 1504/06 Pavel Olivetský. Jeho poslední tisky nesou letopočet 1531. Dílnu převzal po tchánově smrti 1534 Alexandr Oujezdecký. Působil v ní přinejmenším do roku 1545, aniž by se v zásadě odchýlil od předchozí vydavatelské linie. Velký požár Litomyšle 1546 i represe dovršující šmalkaldskou válku přiměly Oujezdeckého po neúčinné konverzi ke katolicismu odejít s rodinou 1549 do Polska. Poněvadž Oujezdecký neměl dědice, nečinnou tiskárnu odkoupil 1580 **Ondřej Graudens** (zemř. 1618), který do Litomyšle přišel někdy před 1573 z rodného Polska. Graudens tiskárnu zprovoznil 1581. Dosavadní ideovou orientaci litomyšlského knihtisku již opustil a jako katolík se angažoval ve službách jezuitské polemiky s jednotou bratrskou. Nezanedbával ani zábavnou literaturu. Z této oblasti se bohužel jen mladším přepisem zachoval český překlad polské satirické hry Tragedie neb hra žebračí (Litomyšl po 1581, originál poprvé u Łazarza Andrynowice v Krakově 1552). Nelze tak přehlédnout, že Polák Graudens působil v Čechách podobně jako na polském teritoriu Oujezdecký: zatímco Oujezdecký v Královci a Šamotulách vydával překlady českých děl do polštiny, Graudens v Litomyšli neopomíjel tisknout české verze polských spisů. Jeho snacha Dorota Graudensová pak díky sňatkové politice tiskárnu udržela až do roku 1653, kdy se provdala počtvrté za Jana st. Arnolta, kterého již nepřežila.

V Litomyšli se narodil básník, dramatik, překladatel a snad i příležitostný tiskař v Praze **Tobiáš Mouřenín** (1560/65 – po 1625). Pocházel z Litomyšle (proto užíval též přídomek Litomyšlský). O jeho životě a typografické činnosti mnoho zpráv nemáme. Byl blízkým přítelem Sixta Palmy Močidlanského. V souvislosti s vyšetřováním jeho osoby čelil 1602 obvinění, že do češtiny přeložil „Ein neu Lied von Abzug Canissche anno 1601“, kterou snad právě Palma vytiskl pod názvem *Píseň o dobývání pevnosti Kanýže* (Praha 1601). Po roce 1621 odešel Mouřenín jako ortodoxní luterán do Bavorska, kde byl v písemném styku s exulanty ještě 1625. Jeho literární aktivita se soustřeďovala především k překladům a adaptacím soudobého mravněvýchovného písemnictví z německých protestantských kruhů. Několik titulů přetrvalo až do 19. století ve formě knížek lidového čtení, ovšem již bez povědomí o Mouřenínovi jakožto překladateli.

Knihtisk v **Olomouci** ani na panstvích moravské šlechty nebyl po šmalkaldské válce zasažen plošně jako v Čechách. Zdlouhavý a institucionálně nepřehledný postup dosavadní cenzury byl 1567 zjednodušen a centralizován do rukou katolické církve. Na naléhání olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského vydal císař Rudolf II. roku 1580 mandát, jímž pro Moravu povolil pouze jednu dílnu, a to právě v Olomouci. Principálem se stal **Bedřich Milichthaler** (zemř. 1590), jehož ediční program vycházel vstříc i literárním aktivitám olomouckých jezuitů. Toto nasměrování nezvrátili ani Handlovi, nástupníci milichthalerovské živnosti. Bedřichovým (pův. Fridrichovým) otcem byl norimberský tiskař Leonhard Milichthaler (zemř. 1540), který pro potřeby českého publika vydal mimo jiné *Bibli českou* neboli Norimberskou (Nürnberg 1540). Je to vůbec první bible tištěná na jazykově německém území jinak než řecky, latinsky a německy. Bedřichova matka se po Leonhardově smrti provdala za dosavadního tiskárenského pomocníka Johannna (Jana)

Günthera, budoucího tiskaře v Prostějově a Olomouci. Když otcím Günther zemřel, Bedřich Milichthaler 1567 převzal jeho olomouckou tiskárnu i knihkupecký sklad.

Milichthalerův ediční program, představovaný čtenářsky vděčnými a obchodně úspěšnými tituly, v mnohém vycházel z obchodních zkušeností předchůdce Günthera, např. Českovy *Pěkné a velmi užitečné řeči vybrané z knih některých mudrcův pohanských* (Olomouc 1572) či dílo *Ezopa kniha s fabulemi a básněmi* (Olomouc 1579 a 1584), zvané v prvním prostějovském vydání Prostějovský sborník. Určité novum v dosavadním vývoji moravského knihtisku je prvek příležitostného humanistického básnictví. Ve shodě s konverzí Bedřicha Milichthalera ke katolicismu je patrné také nasměrování na literární tvorbu z okruhu olomoucké jezuitské univerzity. Z takřka čtyřiceti dnes známých latinských tisků je třeba upozornit na poděbradský cestopis panoše Václava Šaška z Bířkova líčícího zážitky Zdeňka Lva z Rožmitálu při putování západní Evropou 1465 – 1467. Milichthaler bez ilustrací a pod názvem *Commentarius brevis et iucundus itineris atque peregrinationis* (Olomouc 1577) tiskl však už katolicky upravený překlad z češtiny, pořízený budoucím olomouckým biskupem Stanislavem Pavlovským.

Po Milichthalerově smrti převzala 1591 tiskárnu za dědice vdova Mariana. V doposud zavedeném edičním programu se pokračovalo. Z literárního i typografického hlediska je nejdůležitější Paprockého ilustrované *Zrcadlo slavného Margkrabství moravského* (Olomouc 1593). Tento almanach katolické šlechty však mnoho čtenářů v protestantské Olomouci i na Moravě nenalezl. O rok později byla jeho distribuce násilně přerušena a ještě roku 1620 se v soudním soupisu pozůstalosti po Valentinu Klínovi našlo na 500 neprodaných exemplářů. Po nabytí zletilosti se tiskárny 1603 – 1609 ujal Milichthalerův syn **Jan** (zemř. 1610). Když předčasně a bez dědiců zemřel, tiskárna se na nějaký čas odmícela. Roku 1612 ji odkoupil Jiří Handl. Tím skončilo moravské působení významné knihtiskařské linie započaté během první třetiny 16. století v Norimberku.

Zmíněný **Valentin Klín** (zemř. 1595?) byl dle starší literatury kočovným tiskařem, jehož činnost je prozatím doložena pouze v Olomouci ca 1590 – 1591, tedy po úmrtí dobře zavedeného Bedřicha Milichthalera. Pokud víme, Klín tiskl mimo jiné jednolisty, které se (oproti již dříve zavedené praxi v Čechách) považují za nejstarší zpravodajské relace tištěné na Moravě.

Na tiskařském materiálu pozůstalém po Valentinu Klínovi a Janu Milichthalerovi vybuďoval v Olomouci novou dílnu **Jiří Handl** (zemř. 1616). Jeho činnost je doložena v letech 1597 – 1616. Na něho navázal syn **Matěj Handl**. Ten tiskl až do 1622 a pak, ačkoli po Bílé hoře přestoupil na katolickou víru, emigroval. Dílna byla městskou radou zabavena a roku 1626 na nátlak kardinála Františka z Ditrichštejna prodána Mikuláši Hradeckému.

Pokud víme, ve 20. letech 17. století byl handlovská tiskárna jedinou funkční živností na Moravě. Její ediční politika vycházela z katolického programu, ale příliš univerzální nebyla. Páteř tvořily lukrativní artikule a výrobně náročné nototisky kancionálů domácích jezuitů, např. Jan Rozenplut ze Švarcenpachu *Kancionál, to jest Sebrání zpěvův pobožných* (Olomouc 1601), patřící k raným projevům katolické duchovní písně u nás. Objevíme zde také několik čtenářsky vděčných reedic, např. znovu – a opět na Moravě – takzvaný Prostějovský sborník s Ezopovými bajkami (Olomouc 1613). Jiří Handl se na Moravě pravděpodobně poprvé 1597 pokusil využít mědiryt k ilustrování tištěné knihy.

Katolický knihtisk na Moravě podporovala kromě Olomouce ještě **Louka u Znojma**. Zde v premonstrátském klášteře pracovala od roku 1595 přinejmenším do 1612 takéčená **Tiskárna premonstrátská**. Tato institucionální dílna vznikla za vydatné pomoci tiskařů z Dillingen. Premonstráti v impresech neuváděli jméno tiskaře, nýbrž jen latinská, nebo německá označení sídla klášteře („typis Lucensibus ad fluvium Dia“, „gedruckt zu Bruck an der Teya“ či „gedruckt im Closter Bruck Praemonstratenser Ordens in Mähren“).

Spolupracovali s Janem Willenbergem, českým kreslířem a ilustrátorem rozeným v okolí Vratislavi. Paralelně zde jako faktor rovněž pracoval nadaný Polák Bartoloměj Albrecht Forman, pozdější obnovitel brněnského knihtisku. Tiskárna v obou zaměstnancích získala velkou posilu. S využitím německých matric produkovala tak nejen sazečsky, ale i výtvarně neobyčejně kvalitní tituly, na jejichž typografickou úroveň se kupříkladu pražská Tiskárna jezuitská dostala až po polovině 17. století. Willenbergovy iniciály, viněty, veduty, portrétní a novozákonní cykly ilustrovaly nejméně pět louckých publikací. Roku 1599 Willenberg vytvořil rozměrnou signovanou vinětu, která mimo jiné posloužila v Schererově *Postill ... uber die sontäglichen Euangelia durch das gantze Jahr* (Louka/Z. 1603). Okolo stojícího sv. Václava a jeho heraldické iniciály jsou vypodobeny všechny důležité typografické profese: zleva doprava sazeč s písmeny BF (Bartoloměj Albrecht Forman?), ballenmeister a tiskař u lisu (PG), písmolijec (GK) a dřevořezáč (zřejmě Willenbergův autoportrét). Z připojených iniciál řemeslníků je více než pravděpodobné, že výjevy, kompozičně těžící z Ammanova *Beschreibung aller Stände* (1568), mají dokumentární ráz a že se pojí přímo k loucké Tiskárně. Bezesporu jde o nejstarší a dosud neznámé původní obrazové svědectví z dějin domácího knihtisku.

Louckou dílnu opustily více než dvě desítky cizojazyčných náboženských knih katolického zaměření. Mnoho z nich napsal opat zdejšího konventu Sebastian Fuchs von Baden. Vycházely zde též sebrané spisy německého jezuita Georga Scherera či protinovokřtěnské polemiky Christoha Andrease Fischera. Patiskům loucké produkce mělo zamezit privilegium Rudolfa II. z roku 1599. Knihy však nešly dobře na odbyt a tiskařská dílna klášter silně zadlužila a snad rokem 1612 se odmlčela. Po několikaleté nečinnosti byla kardinálem Ditrichštejnem přenesena do Mikulova, kde v letech 1630 – 1639 fungovala jako takřečená Tiskárna piaristická.

Brno bylo městem, kde knihtisk po nadmíru slibných začátků zanikl už v éře prvotisků. Zánik lze vysvětlit patrně malou podporou městské rady a olomouckého biskupství, jehož objednávky liturgické literatury byly zadávány v letech 1498 – 1499 do Norimberku a Štrasburku. Po této počáteční etapě není v Brně po celé 16. století ani exempláři, ani archivním materiálem doložena žádná tiskárna. Zdejší knižní obchod se proto upnul k německy mluvícím zemím, zejména k Rakousku. Až 1601 – 1611 tu působí Polák **Bartoloměj Albrecht Forman** (zemř. 1612?), ovšem krátká činnost jeho tiskárny dokládá, že město o vlastní knižní výrobu velký zájem nejevilo (ani tento Formanův průlom však brněnskému řemeslu nezajistil ještě kontinuitu, která se datuje až vystoupením Františka Ignáce Sinapiho 1689). Forman se původně jmenoval Bartłomiej Albrecht (nové příjmení přijal po manželce) a do 1600 byl faktorem Tiskárny premonstrátské v Louce u Znojma. Z ní si do Brna přivezl některé štočky dílenského dřevořezáče Jana Willenberga. Forman v Brně tiskl převážně česky. Díky svému původu udržoval kontakty s polským literátem Bartolomějem Paprockým z Hlohol. Vytiskl některá jeho drobná díla a zejména pak rozsáhlý a obrazově (nikoli typograficky) sličný *Štambuch slezský* (Brno 1609). Manýristický kreslíř VW pro některé erby Štambuchu vytvořil rámy s fantaskními zvířaty, které 1607 a 1608 řezal monogramista GE.

Věrohodný počátek **prostějovského** knihtisku musíme spojit se jménem Jana Günthera, který přišel na konfesijně svobodnější Moravu z Norimberku a v Prostějově tiskl neklamně během 1544 – 1553. Pak se odstěhoval do Olomouce a v prostějovské dílně pokračoval jako samostatný tiskař jeho bývalý korektor Aorg.

Kašpar Aorg (ca 1500 – 1562) se v Prostějově usadil nejspíše 1550, ale předtím pracoval 1530 až 1536 jako nájemný bratrský tiskař v Lulči a 1533 v Náměšti/O. Důležité je vědět, že náměšťská dílna disponovala od roku 1533 vůbec poprvé v Českých zemích antikvou benátského typu. Premiéru měla v Optátově, Gzelově a Filomatově *Gramatice české* z roku 1533. Pak byla užita Aorgem ještě dvakrát 1534 a 1535 a stopy po ní zmizely. Aorgovy prostějovské tiskařské aktivity dnes dokážeme stopovat pouze během 1554 – 1561. Zatímco v Náměšti/O. a Lulči pracoval výhradně pro konfesijní zájmy nepočtené skupiny, prostějovská dílna se otevřela mravněvýchovné, praktické i zábavné literatuře směřující k širším čtenářským vrstvám. Vznikl tu mimo jiné nový český překlad bajek pořízený v Praze humanistou Janem Albínem z Bělé. Ilustrovaná edice nesla název *Ezopa mudrce život s fabulemi anebo s básněmi jeho* (Prostějov 1556-1557, odtud označení Prostějovský sborník). Některé štočky pak přecházely i do mladších olomouckých vydání a je obdivuhodné, že ještě během 19. století s původními vřezanými letopočty posloužily Škarniclově edici v Uherské Skalici 1879.

Za zmínku také stojí, že roku 1602 přišel z Krakova do Prostějova tisknout hebrejské knihy zdejší rodák **Jicchak ben Aharon Prostitz** (ca 1540 – 1612/13). O tři, či nanejvýše čtyři léta později však tiskárna zanikla. Po následující staletí až do roku 1862 Prostějov žádnou další dílnu neměl.

Ani po státní regulaci 1580 se na Moravě nekatolický knihtisk vymýtit nepodařilo. Doba pokoutních dílen sice minula, ale pod ochranou Žerotínů pořád ještě fungovaly Kralice (1578 – 1619). Krátkodobě knihtisk našel útočiště také v **Jestkovicích**. Předpokládá se, že v této vsi u Bruntálu vratislavský tiskař a rodák z Německa Georg Baumann ml. (1564 – 1607) tajně roku 1592 pracoval v přenosné tiskárně na výrobě nekatolického díla Martina Filadelfa Zámorského *Postila evangelitská aneb Vejkladové na evangelia nedělní a sváteční* (1592). Impresum obsahuje pouze rok vydání. Ve skutečnosti výroba nadmíru rozsáhlé Postily mohla pokračovat také v Bruntálu a v Loděnici u Opavy, aby postupně střídání míst zmátlo odpor katolické cenzury.

DOPORUČENÁ LITERATURA

BOHATCOVÁ, M. (a kol.): Česká kniha v proměnách staletí. Praha 1990.

FUNKE, Fr.: Buchkunde. Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. München 1998 (6. vydání).

HORÁK, Fr.: Česká kniha v minulosti a její výzdoba. Praha 1948.

HORÁK, Fr.: Pět století českého knihtisku. Praha 1968.

KNEIDL, P.: Z historie evropské knihy. Po stopách knih, knihtisku a knihoven. Praha 1989.

KOPECKÝ, M.: Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha 1978.

MANGUEL, Alberto: Dějiny čtení. Brno 2007.

VOIT, P.: Encyklopedie knihy – starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha 2006 (zde uvedena další literatura k podrobnějšímu studiu).

VOIT, P.: Minulost pražského knihtisku. Praha 1987.